

»JOGI KULTÚRA« ÉS »JOGI KULTÚRÁK« A jog alakváltozatai és felfogásmódjai

VARGA CSABA[†]

1. Tudományfilozófiai előfeltevések 2. A 'kultúra' korai előfordulásai 3. A 'jogi kultúra' mint egyszerű képszerű kifejezés (a/ Mint jogi kultúrhistoria vagy kultúrtörténet b/ Mint a jog kiteljesedése c/ Mint jogi kulturáltság d/ Mint a jog állapota) 4. 'Jogi kultúra' fogalom mint adott jogrendszer alkotóeleme 5. A 'jogi kultúra' mint szociológiai indikátor (a/ Erhard Blankenburg b/ David Nelken c/ Roger Cotterrell) 6. 'Jogi kultúrák' mint a jog eszközhöz fordulás mögött rejlő rend-eszmény kifejeződései 7. 'Jogi kultúrák' vagy 'jogi hagyományok'? 8. Végkövetkeztetés

Szóhasználatok s mögöttük fogalmiságok alakulásának nyomon követése és lehetséges értelmezése a vizsgálódás célja, melyből rendre kiderül, hogy voltaképpen eltérő tárgyat eltérő összefüggésben rejtenek ezek magukban, s így nem is összemérhetők. Sőt, tekintve nyelvünk összetettségét anyagában és funkcióbetöltésében egyaránt, mindegyik a maga helyén és módján helytálló lehet, amennyiben az adott és kellően megalapozott kifejtésben s érvrendszerben rendelkezik kellő magyarázó erővel.

Korai előfordulásokban a természet- és kultúrtudomány merőben osztályozási céljait szolgálta. Később, egyszerű képszerű kifejezéseként, a jog tárgyi, nyelvi és szokásokban megmutatózó környezetét írta le; a jog megvalósulása kiteljesedtségének jelzésül szolgált; kimunkáltságának vagy a köztől elcsatottságának megnevezése lett; avagy jogrendek jellemzésének tárgy-megnevezéseként használták. Lassanként ugyanakkor a szociológia is (FRIEDMAN) megkísérelte kutatásaiban a jogrendszer alkotóelemeként történő felhasználását. Kifejezetten jogszociológiai felmérések már indikátorként is próbálták hasznosítani, de mind BLANKENBURG működő jogokat kvantifikációval leíró kísérlete, mind NELKEN ideáltípusokat felmutató törekvése, mint COTTERRELL bizonyította, folytathatatlannak bizonyult.

Többes számban, egy történelmi tábló vizsgálódásra kerülő elemeiként, mint a világban előfordult/előforduló jogi jelenségek mögött megbúvó rend-gondolat és az annak megfelelő gondolkodás jelzője, már kifejezőnek mutatkozott. Ennek körén belül jelent meg a 'jogi kultúra' és a 'jogi hagyomány' azonossága/különbözése és alkalmassága fölötti dilemmázás (GLENN): mint MERRYMAN korábban, a szerző néhány évtizede kimutatta (s a közelmúltban HUSA, majd FROHLICH megerősítette), a jogi hagyomány olyan jogi kultúra, amelyben a múlt sajátos kötődéssel rendelkezik.

1. Tudományfilozófiai előfeltevések

A valóság egy és egységes, egészében oszthatatlanul összefüggő. Az ember úgyszintén egy és egységes, egészében oszthatatlanul összefüggő. Az ember a valósággal találkozásában érzékszervi tapasztalatait gondolatilag feldolgozva a valóság-összefüggésből kiemeli — nyelvi eszközökkel megnevezi belőle — azt, ami számára történetesen releváns. Egyidejűleg az ember, miközben társaival közösséget épít, célszerű vagy kívánatos magatartásokból mintát formálva intézményeket hoz létre, amik halmazából azután további normatívumokat emel.

Egyes kultúrák világlátásában a valóság s benne az ember egyetlen folyamatszerű kontinuum, melybe bármiféle megkülönböztetés vagy ellentmondás kizárásán alapuló logika csak mesterségesen vihető be, amit az egymásba való átmenetek kizárólagossága s szakadatlansága amúgy is kivet magából. Ezzel a *távol-keletre* jellemző szemlélettel szemben a szcientizmus analitikus megközelítésével élő *nyugati* (legtisztábban germán filozófiai) hagyomány diszkrét, tehát elkülönült, pontosabban elkülönített¹ dolgokat vél megnevezése tárgyában, azok mozgásában pedig magukba a dolgokba beépült

[†] Kutató professzor emeritus, MTA TK Jogtudományi Intézete / Professzor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Jogfilozófiai Tanszéke // e-mail: varga.csaba@jak.ppke.hu

¹ Filozófiailag — angol kifejezésben — *discrete* [a latin *discernere* 'elválaszt; elkülönít' múltidejű melléknévi igeneve a latin *discrētus* ófrancia átvételéből].

„törvényeket” vél felfedezni. Ezek a *kontinentális* berögződések akkor, amikor megnevezéseiket fogalmak halmazává építik, ez utóbbiakat magukat is valóságdarabnak vizionálják, logikájukat pedig valóság-összefüggésnek érzékelik, miközben ennek az általánostól a konkrétig ívelő szintjeit deduktív sémákban vélik megfogalmazhatni. Ezzel szemben az elvont nyelvi műveletektől idegenkedő s kizárólag a mindennapok megújuló tapasztalatán nyugvó *angol* látásmód a fogalmiságban nem lát többet, mint egy meg-megismételt tudományos megfigyelés eredményének kifejezőmódját, a logikában pedig az e körben következtetéslevonásra vagy ellenőrzésre megfogalmazott kijelentések összefüggés-megállapítását, míg bármiféle repetíciónak „törvény” gyanánt állításában az induktíve összeálló tapasztalati összegzések általánosító rögzítésének történetesen nyelvi fordulatait.²

Nyelvünk — a tudományé is — bizonytalan, szórt; ám látszólagos elégtelensége egyszersmind az erőssége is. Az emberi gondolatközlés és gondolatrögzítés kizárólagos eszközeként, hosszú távon és használatának egyetemességére úgyszintén tekintettel, „az egyértelműsége törekvés és a sokértelműség kiküszöbölésének elvi lehetetlensége közti ellentmondás [...] válik [...] a nyelv...] kimeríthetetlen termékenységének alapjává.”³ A nyelvi kommunikációkban alkalmazott terminusaink mindig *faute de mieux* szerepelnek, azaz jobb híján: korántsem feltétlenül kifejtett fogalmiságokként, de szükségképpen olyan megnevezéseként, amelyek magukat az elmondottakat értelmessé, intelligibilissé, vagyis a másik fél számára az adott szituációban érthetővé teszik. Ilyen szerepkört tölt be mind a fikciós vagy szimbolikus kifejtés, mind a példázás s az analogikum.

Immár a jog területére víve a továbbgondolást, ebből adódik, hogy terméketlen viták folyhatnak adott jelhalmazból álló megnevezés mögött meghúzódó eltérő fogalmiságok egymás közti tisztázatlanságából⁴ csakúgy, mint abból, ha nem tudatosítjuk magunkban előzetesen, hogy bár minden normatívum nyelvileg kifejezett, ezek közül csak egyesekben képviselnek az alkalmazott szavak egyszersmind kifejtett fogalmiságokat, s csak ezen utóbbiakban képezhetünk *normarendszert* (ami logikai kategória) az egyébként a

² Részletesebben lásd Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 & <<http://mek.oszk.hu/14600/14633/>>; vö. még *Science and Religion East and West*, ed. Yiftach Fehige (Abingdon & New York: Routledge 2016) viii + 232 [Science and Technology Studies]; Fritjof Capra *The Tao of Physics An Exploration of the Parallels between Modern Physics and Eastern Mysticism* [1975] 3rd ed. (Boston: Shambhala Publications 1991) 366; Robert W[illiam] Bennett *Philosophy and Quantum Physics East and West* [Harvard University Thesis] (1962) [HOLLIS number 990037711700203941].

³ Varga Csaba *A jog helye Lukács György világvégében* (Budapest: Magvető 1981) 287 [Gyorsuló Idő] & <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>, 250 ill. Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* II: Szisztematikusan fejezetek (Budapest: Magvető 1976), 200–201.

⁴ Pl. — e számomra korai időben még csupán, de elégségesen a pozitivistikus s a szociologisztikus (és bennük a történeti és az aktuális), valamint eshetőlegesen a szintetikus beszédmódok tisztátalan összemosódásai tükrében — Varga Csaba *A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése* *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 589–613 {& in <<http://mek.oszk.hu/15300/15303/>>, 80–90}.

normatívumokat hordozó *szabályokból* (ami viszont nyelvi kategória) — olyan normarendszert, amit már egyszersmind logikailag is kezelhetünk.⁵

Nincsen tehát királyi út. Szavaink nem önmagukban állanak. Bizonyos (és nem más) kifejezéssel élhetünk azért, hogy mondandónk tárgyát legérthetőbben megjelöljük. Amde azzal (és nem mással) élhetünk azért is, mert kifejtésünk szöveggörnyezete vagy belső logikája (röviden: kontextusa), avagy képi kifejező vagy egyébkénti magyarázó ereje az adott nézőpontból történő megvilágítást és megnevezést indokolja. Összegezve tehát, elvileg így a 'jogi kultúra/kultúrák' különféle művekben található számos eltérő használata egyaránt jogosult lehet. Egyetlen előfeltétel, hogy kifejtésünkben az adott módon történő használat értelme világos legyen, és hogy pontosan e kifejezés adott használata legyen az, amellyel a leginkább kellően szolgálhatjuk majd, vagyis erősíthetjük megfogalmazásunk magyarázó erejét.

Mindez azonban csak a szóhasználatról szól. Mert adott szó használatával ugyanakkor kizárólag akkor fejezünk ki egyszersmind *fogalmiságot*, ha e fogalmat ill. a mögötte álló tárgyat logikai tagadást eredményező megkülönböztetések sorával világunk összetevőinek a logikailag következetesen meghatározott s elemeiben szétválasztott osztályozási rendszerében már pontosan elhelyeztük. 'Kultúra', 'jogi kultúra' s más hasonló vagy nem-hasonló szavak használata tehát szabad, s e szabadság, persze, immár a maga módján és útján, nyelvhasználati szokásokat vagy egyszerű divatokat egyaránt eredményezhet.

2. A 'kultúra' korai előfordulásai

Mindenképpen tanulságos érdeklődésünk mostani tárgya gondolkodástörténeti előzményeit számbavenni s a ma számára aktualizálható üzeneteit elemezni. Nos, immár úgyszólván tudományos közhely annak megállapítása, hogy jog és kultúra mai kapcsolatba hozatalára⁶ elsődlegesen a komparatiztika, az antropológia és a szociológia körében zajló kutatások adtak ösztönzést.⁷ Ilyen összefüggésben, a 'jog és kultúra' egy nagyobb egységben és szükségképpen történő szerves találkozásának példázására talán elégséges egyetlen

⁵ Pl. Varga Csaba 'Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága' in *Regula iuris* Szabály és/vagy norma a jogelméletben, szerk. Szabó Miklós (Miskolc: Bíbor Kiadó 2004), 23–30 [Prudentia Iuris 22] {& in <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 147–157}.

⁶ Háttérfogalmakra lásd mindenekelőtt Varga Csaba 'Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban' *Allam- és Jogtudomány* LIX (2018) 3, 73–97 & <<https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2018-03-VARGA.pdf>>, 76 és köv. Ezen túl — bár laikus, mégis beszédes egy mai publicisztikai megjegyzés: „A kultúra nem más, mint [...az adott közösséghez tartozók együttműködése...] közös rend[jé]nek a szabályozója.” Ódor László 'A nemzet fogalma, avagy multikulturalitás a XXI. századi Európában' *Hitel* XXI (2008) 2, 193–202 & <<http://epa.oszk.hu/01300/01343/00073/pdf/20080227-14758.pdf>>, 201.

⁷ Sally Engle Merry 'What is Legal Culture? An Anthropological Perspective' *Journal of Comparative Law* 5 (2010) 2, 40–58.

állásfoglalás, éppen a komparatiztika filozofikus elemzője részéről (aki történetesen később kifejtendő saját álláspontomat tesztelte, majd vette át): „Az összehasonlító elemzésnek eleve feltételeznie kell, hogy a jog múlhatatlanul valamilyen nyelvben leledzik s ezzel megmásíthatatlanul valamiféle hagyományban gyökerezik, röviden tehát szükségképpen egy kultúra részese, vagyis kulturális jelenségként jelentkezik (amint hogy el sem képzelhető nélküle: *extra culturam nihil datur*).”⁸

A latin *colere/cultus*-gyökérzetű *cultivāre* [’megművel’] származékaként, melyben mindvégig földművelést [pl. *āgrīcultūra*; *agriculture*] jelentett, maga a szó az angolban immár edukációs hatás értelmében 1691-től, ezáltal kiváltott társadalmi állapot értelmében — német hatásra — 1796-tól, ez utóbbi értékelt szintje jelzésekként pedig 1867-től fordul elő.⁹ Az a bizonyos német hatás a *Kultur* HERDERi kultuszában jelentkezett: egyfelől maga az ember teremtette világ, a későbbi MARXiánus *második természet* — ami maga a kultúra, legalábbis amennyiben ez, a kultúrától szerveztetettsége teszi a valós természethez hasonlóan összefüggővé s egyetlen hatalmas egységként egységessé —, másfelől azonban s egyidejűleg a *progrès* felvilágosultan kiterjesztett francia univerzalizmusával szembeszegezeten bármely adott hely és idő vívmányának, a sajátként kifejlesztettnek a határozott védelme.¹⁰

MONTESQUIEU klasszikus műve nyilvánvalóan még kizárólag a föld megművelése/megműveltsége [*culture de terre*] értelmében használja.¹¹ A XIX. századnak pontosan közepén magyar szerző a jogi komparatiztika-tudomány szükségét vallatva jegyzi meg, hogy az ősi autochthónia elszigeteltségeiben még bármiféle ilyesmi kizárt, merthogy „A’ legrégebb korban [...], midőn minden népnek külön nemzeti és vallásos elveken alapuló jogélete volt, e’ tudománynak legszükségesebb feltétele hiányzott.”¹² SAVIGNY viszont ekkor már egy évtizede elmélkedik egyebek közt „kultúra és jog párhuzamos útjáról”, amit majd *Volksgeist*-tanában fog kifejthetni.¹³ S habár a francia mentalitás változatlanul viszolyog a *Kultur* mögött sejtett germán romanticizmustól (ráadásul ezért a XIX. század végén gyakorlatilag még magát a szóhasználatot is megtagadta, megfosztva magát csökönyösen attól, hogy megnevezhetőség híján a német

⁸ Pierre Legrand *Le droit comparé* [1999] 5e éd. (Paris: Presses Universitaires de France 2015) 125 [Que sais-je? 3478], 82 [„L’analyse comparative doit tenir que le droit se situe infailliblement dans une langue, relève invariablement d’une tradition – bref, participe inévitablement d’une culture, se manifeste nécessairement culturellement (comment le droit serait-il jamais hors culture: *extra culturam nihil datur*).”].

⁹ Az első két évszámra lásd *The Oxford Handbook of Lexicography* ed. Philip Durkin (Oxford: Oxford University Press 2016), 243–244, a harmadikra pedig <<https://www.etymonline.com/word/culture>>.

¹⁰ David Danby ‘Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment’ *History of the Social Sciences* 18 (2005) 1, 55–76.

¹¹ Közel három tucatnyi alkalommal in Montesquieu *De l’esprit des loix* (Genève: Barillot & Fils 1748).

¹² Wenzel Gusztáv [az összehasonlító jogtudományról] *Magyar Academiai Értesítő* X (1850) 5, 292–296, 293 & 295.

¹³ Friedrich Carl von Savigny tollából egyfelől *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* (Heidelberg: J. C. B. Mohr 1840), 38 [„Parallelgang von Cultur und Recht”] — ‘Einleitung’ in Max Weber *Wirtschaft und Gesellschaft* 3: Recht, hrsg. Werner Gephart & Siegfried Hermes (Tübingen: J. C. B. Mohr 2000), 24 állítja hosszabb idézet részeként ezt a passzust, ám a műben magában magam nem tudtam rátalálni —, másfelől *System des heutigen römischen Rechts* I–VIII (Berlin: Veit und Comp. (1840–1849).

birodalmi *Kulturdiplomatie* politikailag sikert hozó előrehaladásával szemben maga is valami hasonló kezdeményezéssel előálljon¹⁴), a század végére a germán neokantianizmus terméseként mindazonáltal beérik a tudományok tény és érték, okság és érvény, *Sein* és *Sollen* közti szétválasztásának eredménye, vagyis a *Natur-* és *Kulturwissenschaften* különállása,¹⁵ amivel — nem mélyebb belátás termékeként,¹⁶ hanem egyszerűen *per definitionem* — a jog is magától értetődően a kultúrjelenségek közé osztályozódik.

Mindez semmiképpen sem lebecsülendő mai érdeklődésünk szempontjából, ám mégis alárendelt jelentőségű. Merthogy az ebben résztvettek nem tettek lényegesen többet, mint hogy a — természetyszerűleg természettudományi eszményiségű és dominanciájú — *science*-világban keresték csakúgy a jog, mint általában a társadalmi jelenségek s a merőben virtuálisként projekcionált humaniorák helyét.

Következésképpen, a ma perspektívájából szoros értelemben nem is tekinthetjük előtörténetnek. Feladatuk abban állt, hogy filozofikus spekulációval a természettudomány-tárgytól eltérő tárgyak roppant változatosságának azokat közösként befogadó kategóriát kellett keresni és találni — s ma is vállalható helyes érzéssel ez lett a *Kultur*¹⁷ —, amibe aztán egyes tárgyaikat, akár minden ilyen irányú további vizsgálódás nélkül is, egyszerűen belerekeszthették. Érdeklődésük tehát egészében klasszifikációs, betagoló, s nem a kérdéses tárgy mibenlétének feltárására irányuló volt.

3. A 'jogi kultúra' mint egyszerű képszerű kifejezés

Ilyen vagy hasonló hagyományba illeszkedhet a 'jogi kultúra' inkább kifejező szóként, semmint teoretikusan végiggondolt terminusként, úgyszólván *in want of better*, azaz jobb híján történő — de, vélném, teljesen kielégítő és védhető — használata.

a) Mint jogi kultúrhistoria vagy kultúrtörténet

¹⁴ Böven mesél erről Aurélien Sauvageot *Magyarországi életutam* (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium / Budapesti Francia Intézet 2013) 305.

¹⁵ Lásd <<https://de.wikipedia.org/wiki/Geisteswissenschaft>>; teljes kifejeződése Heinrich Rickert *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft* [1902] 7. durchges. u. erg. Aufl. (Tübingen: J. C. B. Mohr 1926) xv + 144 {*Kultúrtudomány és természettudomány* ford. Posch Árpád (Budapest: Franklin 1923) 135 [Ember és természet]}; összefüggésekre pedig *Naturwissenschaft, Geisteswissenschaft, Kulturwissenschaft Einheit – Gegensatz – Komplementarität?* hrsg. Otto G. Oexle (Göttingen: Wallstein Verlag 1998) 155 [Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 6] és Thomas Gutman *Recht als Kultur? Über die Grenzen des Kulturbegriffs als normativer Argument* (Baden-Baden: Nomos 2015) 60 [Würzburger Vorträge zur Rechtsphilosophie, Rechtslehre und Rechtssoziologie 50], III. fej. 1. pont: »Kulturphilosophie«, 27–32.

¹⁶ Mint esetleg Péteri Zoltán 'A jogi kultúrák összehasonlításának előtörténetéhez' *Állam- és Jogtudomány* XLVIII (2007) 4, 509–526 gondolhatóvá teszi.

¹⁷ Amennyiben az isteni teremtmény világában az ember teremtette többletet/másságot második természetnek nevezhetjük, úgy valóban, a kultúra maga a termék, míg a szellem — mely a *Natur-/Kulturwissenschaften* kategorizálásában mint *Geisteswissenschaften* a *Naturwissenschaften* második megnevezett, gyakorlattá vált ellentétpárja lett — annak létrehozója.

Ennek egyik, sok évtized gyakorlata természetes jogán kultúrtörténetnek nevezett ága egy további bontáskor nyilván jogi specifikációt is kaphatott. Amikor ez divatba jött, *jogi kultúrhistoriáként* láthattak napvilágot furcsa perek, ma jobbára meghökkentő különös szokások. Már a két világháború közötti korban úgy vezettek különöségeik¹⁸ valódi érdeklődéshez a múlt iránt, mint ahogyan a soproni STORNO vagy a fraknoi ESTERHÁZY muzeális csudabogarak (természeti furcsaságok, az emberi *trouville* végtelenségének egyébként haszontalan bizonyágai) az emberiség valóságos természeti vagy művészeti értékeihez.

Eleinte csak gyűjtötték, majd célirányosan fel is dolgozták azokat,¹⁹ míg a közelmúltból mára építészeti, művészeti, jeleket és szimbólumokat, valamint ritualizmusokat kutató szakosodás következett be. Mivel egyfajta felhívás szerint „a *jogi kultúrtörténet* [...] elemzés tárgyává teszi a jogot a kultúrában, a kultúrában a jogot”,²⁰ a jogi és államhatalmi architektúra a viselkedéskultúrával együtt csakúgy vizsgálatra kerül benne, mint a professzionális vagy laikus (akár ún. népi) jogi stílus.²¹ A jogi szocializáció megnyilvánulásának vizsgálata ez, akárcsak — valamelyest távolabbról — a *law and literature* vagy a *law and art* típusú feldolgozások monumentumai.²²

b) Mint a jog kiteljesedése

Valóságos funkcióbetöltése, vagyis társadalmi rendbiztosításával egyszersmind a társadalmi lét humanizálása tekintetében a jog merőben formai jegyekkel absztrahált önképe és a gyakorlatában tanúsított valósága eltérhet egymástól. Ebből adódóan

„Amennyiben a ‘jogi kultúra’ nem olyan tartalmatlan fogalom, mely önmaga hiányát is kívánja jelölni, úgy jelenkori jogrendszerünkben a pozitív jog minőségével rendelkező szövegek kibocsátásának meztelen ténye és az a kérdés, hogy mindez mennyiben épít jogi kultúrát — mennyiben emel a jog képében olyan szűrőt, mely nemcsak az uralkodó hatalom nevében és érdekében meghivatkozott és kikényszerített, de valóságos társadalmi intézménnyé emelkedve minden irányban keretet szab, mértéket jelöl és közvetít —, nagy mértékben elszakadhat egymástól. A ‘jogi kultúra’ ugyanakkor nemcsak a jog gyakorlati összetevőit, szociológikumát rejti magában, de — egy sajátos

¹⁸ Lásd pl. RÁTH-VÉGH ISTVÁN (1870–1959) úgyszólván csakis különöségekből, szélsőségekből, érdekességekből, raritásokból összegyűjtött hatalmas korpuszát; háttérül vö. még Ráth-Végh Istvánné *Férjem története* (Budapest: Gondolat 1970) 214.

¹⁹ Pl. Jacob Grimm *Deutsche Rechts Alterthümer* (Göttingen: Dieterichen Buchhandlung 1828) xx + 972 & <https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10623104_00005.html> és Hans Fehr *Das Recht im Bilde* (Erlenbach-Zürich, etc.: E. Rentsch 1923) 194 [Kunst und Recht I].

²⁰ Kajtár István ‘Jogi stílusunk kultúrtörténeti gyökereiről’ in »Exige mentis opus doctae, Methodoque reducta...« *Tanulmányok Benedek Ferenc tiszteletére* szerk. Hamza Gábor, Kajtár István, Zlinszky János (Pécs 1996) [Acta Iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata 123], 124–132, 124.

²¹ Kiemelkedő magyar példaként lásd Kajtár István *Bevezetés a jogi kultúrtörténetbe* (Bp.–Pécs: Dialóg Campus 2004) 156 [Dialóg Campus szakkönyvek / Institutiones juris I].

²² Áttekintésükre lásd Varga Csaba ‘Irodalom? Jogbölcselet?’ *Magyar Napló* XIX (2007) 8, 17–22 {& *Iustum Aequum Salutare* III (2007) 2, 119–132 & <<http://ias.jak.ppk.e.hu/hir/ias/20072sz/11.pdf>>}; ezen terület magyar produktumaira pedig a NAGY ZSOLT, H. SZILÁGYI ISTVÁN és FEKETE BALÁZS, illetőleg TAKÁCS PÉTER írta/szerkesztette kiadványokat.

részterület sajátos kultúrájaként — közvetlenül is utal a társadalom általános érintkezési, politikai (stb.) kultúrájára.”²³

Nos, 1988-ban fogalmaztam így, még a szocializmusnak nevezett diktatúrában, mikor már megkaptam a megtisztelő felkérést a következő év augusztusára, hogy a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XIV. világtalálkozóján (Edinburgh) plenáris előadást tartsak mintegy ezer résztvevő előtt; és már gondolatban (a vállalhatósággal adott politikai helyzetünkben vívódva) készültem arra, hogy az ún. szocialista jog jogiságának mintegy alkati csököttségéről fogok majd szólni: arról, hogy mivel úgynevezett jogunk eleve a mindenben átívelő érdek-vezérelt politikumnak eleve őszintétlen díszlete csupán — tartalmilag tehát nagyrészt félrevezető hazugság, merő álca —, különválnak benne a formális és a tartalmi jogvalóság.²⁴ A gondolat mindazonáltal fogalmiságként is vonzónak tűnhetett, hiszen egy évtized múltán, kiegyensúlyozott körülmények közt is termékenynek mutatkozott. Hiszen egy német filozófus, GEORG MOHR, úgy rezonált már erre a ‘jogi kultúra’-gondolatra, hogy nem más az, mint „az összes magatartást szabályozó norma átfogóan integrált összefüggése — feltéve, hogy mindezek egy igazságos társadalmi szervezet követelményeihez tartoznak vagy legalább is e tekintetben relevánsak”.²⁵

c) *Mint jogi kulturáltság*

Ugyancsak élehető használati lehetőség a jogi kultúrának *jogi kulturáltsággént* történő felfogása,²⁶ amikor is — szocialista időszakunkban különösen dívott ez — a jogtudat és jogismeret, jogkövetés, jogdogmatika (stb.) differenciált

²³ Csaba Varga ‘Rechtskultur – Denkkultur: Einführung zum Thema’ in *Rechtskultur – Denkkultur* hrsg. Erhard Mock & Csaba Varga (Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden 1989), 9–13 [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35] {‘A modern formális jog és kultúrája: kihívások, buktatók’ *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 1, 53–55 & <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 222–224 ill. <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 43–49}, idézi Georg Mohr ‘Zum Begriff der Rechtskultur’ in *Kulturen des Rechts* hrsg. Werner Goldschmitt (Hamburg: Meiner 1998) = *Dialektik* (1998) 3, 9–29, 14.

²⁴ Varga Csaba ‘Mi kell a joghoz?’ *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17 [& <<http://mek.oszk.hu/14700/14759/>>, 27–49] {eredetileg ‘Liberty, Equality, and the Conceptual Minimum of Legal Mediation’ in *Enlightenment, Rights and Revolution* Essays in Legal and Social Philosophy, ed. Neil MacCormick & Zenon Bankowski (Aberdeen: Aberdeen University Press 1989), 229–251}.

²⁵ Mohr (1998), 42–43 [„integrative Gesamtzusammenhang aller verhaltensregulierenden Normen, sofern diese unter der Forderung gerechter sozialer Organisation stehen oder wenigstens im Hinblick darauf relevant sind.” / “integrative overall connection of all behaviour-regulating norms, insofar as they are under the demand of just social organization or are at least relevant in this respect”]. E megközelítés termékletlensége azonban egy bő évtized múltán már belefojtotta szerzőjét az emberjogiság globális uralomrajutásának utópiájába, amikor is majd — úgymond, mint véli — helyén lesz a jogi kultúra; vö. Georg Mohr tollából ‘Was ist eine Rechtskultur?’ in *Recht und Kultur* Menschenrechte und Rechtskulturen in transkultureller Perspektive, hrsg. Hans Jörg Sandkühler (Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang 2011), 9–20 [Philosophie und Transkulturalität 13] és — a terminus változatos alkalmazásainak tényleg nem érdektelen katalógusával — ‘Rechtskultur’ <<https://www.unesco-phil.uni-bremen.de/Texte%20zur%20Vorlesung/Rechtskultur.pdf>> {in *Handbuch der Politischen Philosophie und Sozialphilosophie*, hrsg. Stefan Gosepath, Wilfried Hinsch, Beate Rössler, II (Berlin & New York: de Gruyter 2008), 1980–1987}.

²⁶ <<https://moly.hu/konyvek/h-szilagyi-istvan-fekete-balazs-nagy-tamas-szerk-justitia-mesel>>; vö. továbbá még Király Ernő ‘Jogi kultúra és kulturált jog’ *Korunk* XXXIX (1980) 6, 401–404 <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00510/pdf/EPA00458_Korunk_1980_06_401-404.pdf>.

kimunkáltságát értették a kifejezésen, egészen odáig, hogy — ma is elterjedten — a megnevezések e körébe vonják a *jogi alapműveltséget* s az annak biztosítására szolgáló „jogi mindentudó” vagy éppen jogi enciklopédia típusú kiadványokat is.²⁷

d) *Mint a jog állapota*

Végezetül — egyéb besorolhatóság hiányában — e körbe vonhatjuk azokat a szóhasználatokat, amelyek egyszerűen saját joguk feltételezett szellemiségét írják le,²⁸ egész jogrendszereket hasonlítanak össze,²⁹ netalán azok közt olyan végletek különbségét tudva kimutatni, mint ami például a jognihilizmus és egy jogásznemzet éthosza közt feszül,³⁰ avagy valamely adott kultúrán belül elemeznek egy éppen fejlődése adott szakaszában feszítő, ámbár jövője elérésében segítő ellentmondást,³¹ vagy valamiféle domináns kultúrán belül akár védendő,³² akár problémás, de mindenütt ható makacs jelenléte folytán így vagy úgy mégis figyelembe veendő és kezelendő³³ szubkultúrát specifikálnak.

4. 'Jogi kultúra'-fogalom mint adott jogrendszer alkotóeleme

²⁷ Az Institut Michel Villey (Paris) reprezentatív kiadványaként lásd pl. *Dictionnaire de la culture juridique* dir. Denis Alland & Stéphane Rials (Paris: Presses Universitaires de France 2003) 1650 [Quadrige-Lamy].

²⁸ Dominique Lefèbvre 'L'esprit de la culture juridique française' *Revue Juridique Themis* 12 (1962), No. 44, 255–271.

²⁹ Pl. Koichiro Fujikura 'A Comparative View of Legal Culture in Japan and the United States' *Law in Japan* 16 (1983), 129–134 vagy éppen Herbert Küpper 'A magyar jogi kultúra egyes jellegzetességei összehasonlító perspektívából' in *A magyar jogrendszer állapota* szerk. Jakab András & Gajduschek György (Budapest: MTA TK JTI 2016), 131–141 & <https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/06_Herbert_Kupper.pdf>.

³⁰ Angelika Nußberger 'Rechtsstaatlichkeit und Rechtskultur: Zu unterschiedlichen Leitbildern und Traditionen bei der Umgestaltung der Rechtssysteme in Russland und Ungarn' *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata* 135 (2005), 116–130.

³¹ Pl. a partikuláris szokásjogiság és az államiként központosító törvényhozás küzdelme bemutatásaként Paul-Ludwig Weinacht 'Montesquieu und die Doppelte Rechtskultur im Alten Frankreich: Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht' *Der Staat* 36 (1997) 1, 118–132.

³² Ilyen pl. Harvey J. Kirsh 'Conflict Resolution and the Legal Culture: A Study of the Rabbinical Court' *Osgoode Hall Law Journal* 9 (1971) 2, 335–357, 357, azzal a megfontolandó végkövetkeztetéssel, hogy „Az állami jogra ennek nyomán az a feladat hárul, hogy bátorítsa azon jogi alrendszerek fejlődését, amelyek résztvevőik elégségesen elsajátított értékei szilárd alapzatán nyugszanak, lehetővé téve ezek integráló s megerősítő szerepének betöltését.” [“The role remaining for State-law is to encourage the development of legal sub-systems which are solidly grounded in value structures sufficiently recommended to sub-system participants, to permit the legal sub-system to function in its integrating-reinforcing role.”].

³³ Ilyen pl. Keith S. Rosenn 'Brazil's Legal Culture: The Jeito Revisited' *Florida International Law Journal* I (1984) 1, 1–44. Tömör jelenségeírását e tárgynak egyébként az általa megidézett Phenor J. Eder 'Law and Justice in Latin America' in *Law: A Century of Progress 1835–1935: Contributions in Celebration of the Anniversary of the Founding at the School of Law of New York University, I* (New York: New York University Press 1937) I, 39–82, 42–43 adja: „akár alacsony, akár csúcshoz, az állam közegei saját jogot alkotnak, ami bár történetesen eltér a voltaképpen jogtól, általános helyesléssel találkozik, amennyiben a józan ész pontosan ezt diktálja.” [“civil servants, be they small or powerful, create their own law. Although this law does not happen to correspond with the original law, it meets with general approbation, provided that it is dictated by common sense.”]. Mint Charles Morazé *Les trois âges du Brésil* Essai de politique (Paris: Colin 1954) 198 [Cahiers de la Fondation nationale des sciences politiques], 195 hozzászólja, „olyan leleményes eljárásról van szó, amelyben a lehetetlenné elérhetővé, az igazságtalan igazságossá, az illegális pedig jogszerűvé válik.” [“an ingenious maneuver that renders the impossible, possible; the unjust, just; and the illegal, legal.”].

A hivatása és alapművei szerint amerikai jogtörténész, ám jogszociológiai és jogelméleti berkekbe egyaránt bejáratos LAWRENCE W. FRIEDMANNak köszönhető a 'jogi kultúra' első és saját körében ma is érvényesnek tartott megfogalmazása.

Elsőként 1969-ben, bármely működő jogrendszer összetevőiként szolt a (1) kulturális, a (2) strukturális, valamint az (3) alapanyagot adó komponensekről, mint amelyek szerinte (1) „értékek és beállítódások, melyek a rendszert összetartják, meghatározván helyét a társadalom egészként vett kultúrájában”, (2) „maguk az intézmények, az általuk felvett formák s az általuk véghezvitt folyamatok”, valamint (3) „maga a jogi szabályanyag”, amik egységükben „egy ezek kölcsönhatásával jogrendszernek nevezett totalitást képeznek”.³⁴ Monografikus feldolgozásában 1975-ben a fentieket megerősítve a jognak már „életet és valóságot” adó *input/output* interakciók végtelen folyamatként ír ugyanő a jogi kultúráról.³⁵ Az 1990-es évektől indulóan kezd ezen is tovább finomítani. Eszerint, toldja az eddigiekhez még 1990-ben, „a jogi kultúra a jog közvetlen forrásaként hat, mint egyensúlyi helyzetben változatlanul maradásra vagy változtatásra hajtó erő”.³⁶ 1992-ben viszont azért, hogy fenti meglátását kiaknázva immár célzott — lényegében szociológiai — kutatásokat segíthessen elő, „a joggal s a jogintézményekkel szembeni vélemények, beállítódások, értékek és várakozások” belső (professzionális jogászi) és külső terenumai közt tesz immár különbséget,³⁷ amiknek rögvest — 1994-ben folytatva — empirikus adatolását és számszerűsíthetőségét is bizonygatja, hiszen „a jogi kultúra mérhető közvetlenül, az emberek megkérdezésével, de közvetve is, azáltal, hogy megfigyeljük, miként cselekszenek az emberek, és abból, amit látunk, beállítódásaikra következtetünk”.³⁸ Ám végül gyakorlatilag lemond az egésről, mert — mint kudarcának hangot ad — a 'jogi kultúra' mint a vizsgáldás tárgy-meghatározása túl általános; sokértelmű és számos használatú; kriterialitások

³⁴ Lawrence W. Friedman 'Legal Culture and Social Development' *Law & Society Review* IV (1969) 1, 29–44, 34 [“values and attitudes which bind the system together, and which determine the place of the legal system in the culture of the society as a whole”, “The institutions themselves, the forms they take, the processes that they perform”, valamint “laws themselves”: “a totality which [...] we will call the legal system [...] in which structural, cultural, and substantive elements interact with each other”].

³⁵ Lawrence M. Friedman *The Legal System A Social Science Perspective* (New York: Russel Sage Foundation [1975]) viii + 338, passim, ill. 15 [“life and reality”]. Nem véletlen, hogy mai címszószerű tárgyalása — (<https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_culture>) is — bár nem támadhatóan, de nem is igazán felvilágosítóan — „a kölcsönhatásoknak a kihívás és válasz paradigmája szerinti időleges kimenetele” [“temporary outcomes of interactions and occur pursuant to a challenge and response paradigm”] gyanánt határozza meg a jogi kultúrát.

³⁶ Lawrence M. Friedman 'The Concept of the Self in Legal Culture' *Cleveland State Law Review* 38 (1990) 4, 517–534, 534 [“legal culture [...] acts as the immediate source of law, the impetus for legal stasis or change.”].

³⁷ Lawrence W. Friedman 'Legal Culture' (1992) in <<https://www.encyclopedia.com/politics/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/legal-culture>> [external/internal: „opinions, attitudes, values, and expectations with regard to law and legal institutions”].

³⁸ Lawrence M. Friedman 'Is There a Modern Legal Culture?' *Ratio Juris* 7 (1994) 2, 117–131, 119 [“We can measure it directly, by asking people questions; or indirectly, by watching what people do and inferring their attitudes from what we see.”].

híján empirikus kutatásban ezért operatív célra nem meghatározható s így nem is használható; végső megítélésében tehát „bajos fogalmat” takar.³⁹

Ez a gyakorlatilag öncsődbe vivő gondolattörténeti alakulás ugyanakkor éppen alkalmas arra, hogy feltárja maga a 'jogi kultúra' terminusként használatának lehetőségeit — és egyszersmind korlátait is. Mert FRIEDMAN személyében a történész az amerikai jog formálódását vizsgálta, s ebben érzékelte különféle tényezők játékának állandóságát visszatérően meghatározó/alakító voltát. Egy három komponensű, ma is vállalható jogkép — valójában megállapítás — lett ennek általánosításából, s abban egy végtelen és soha nem lankadó dinamizmus jelenlétének és működésének a meglátása; függetlenül attól, vajon egyensúlyi helyzetek időleges és látszatszerű mozdulatlanságáról vagy éppen kifejezett változásról legyen is valamely adott idő- és jogmetszetben szó. Mihelyst viszont mindezt a jog ontikumából magából kitessekelte a jog környezetébe, hogy „jog és társadalom” kettősségében most már az utóbbi oldaláról, vagyis az immár létezőnek s működőnek feltételezett jog *általi* és *iránti re-*akciókról tájékozódva, azaz szociológiai eszközökkel mérhessen és kvantifikálthasson, a 'jogi kultúra' terminusként használhatóságában — joggal — elbizonytalanodott.

Vajon tehát az eddigiekből kitűnően tényleg „reflektálatlan” terminusról,⁴⁰ vagyis fogalom helyett merőben egy tárgyra mutató szóként alkalmazott kifejezésről van itt szó? Vagy inkább — valaminő *Jolly Joker* jellegű szerepbe eséssel, egy *Mädchen für alles* típusú, mindent megoldó *panacea* gyanánt felfedezett, majd a hívek, követők, alkalmazók, s végül a parttalanná tágító élősdi mozgalmárság izmus-alkotó rajongásával kiterjesztett — „ernyő-terminusról”?⁴¹

5. A 'jogi kultúra' mint szociológiai indikátor

A társadalom felépítését s az abban rejlő kölcsönös kapcsolatokat vizsgálva a szociológia eleve strukturális és magatartási minták felmutatására és elemzésére épül, így kulcsfogalomként él a 'kultúra' fogalmával, mely számára — noha minden egyszersmind szimbolikus jelentőségű benne — nem egy zárt és formalizálható kód- vagy normarendszer, hanem jelentésháló, kutatása pedig értelmezés; hiszen lényege szerint nem más, mint „a valóságos elképzelésének a sajátos módja”.⁴² Nem véletlen ezért, hogy a tudományos leírásokban s

³⁹ Lawrence M. Friedman 'The Place of Legal Culture in the Sociology of Law' in *Law and Sociology* ed. M. Freeman (Oxford: Oxford University Press 2006), 185–199 [“a troublesome concept”].

⁴⁰ Fekete Balázs 'A kortárs »jogi kultúra« fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról' *Iustum Aequum Salutare* XIII (2017) 1, 37–53, 37.

⁴¹ Balázs Fekete 'Inconsistencies in the Use of Legal Culture in Comparative Legal Studies' *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 25 (2018) 5, 551–564 [“umbrella term”].

⁴² Clifford Geertz tollából *The Interpretation of Cultures* Selected Essays (New York: Basic Books 1973) ix + 470 [Harper Torchbooks] ill. *Local Knowledge* Further Essays in Interpretive Anthropology (New York: Basic Books 1983) vi + 244, 184 [“part of a distinctive way of imagining the real”].

magyarázatokban indikátorként kezdték el használni a fogalmat, a jogi területen például mint „az érvényes jogrendszer elfogadásával, értékelésével, bírálataival és valóságba ültetésével kapcsolatos gyakorlatok és értékek összességét”.⁴³

Világos tehát, hogy itt egymásra vetítetten két ismerettárgy közötti összefüggés tartalmáról van szó: arról, hogy a társadalom egyedei miként viszonyulnak a társadalom egészét meghatározó, abban ugyanakkor bizonyos önállósággal és automatizmussal munkáló joghoz.

a) ERHARD BLANKENBURG

Tudománya művelésének kimagasló alakjaként egy Amszterdamban működő német⁴⁴ jogszociológus, ERHARD BLANKENBURG kezdte a jogi kultúra indikátorként történő használatát azért, hogy megfelelő korrelációk kidolgozásával jogrendszereket összemérhessen.⁴⁵ Mintaként átvéve egy társsal hamarosan ő épített ebből egy olyan kritériumhalmazt, amellyel úgymond saját jogi kultúráját leírhatta — meglehetősen különemű elemekből összeszöve, mint amilyen a normák és jogintézmények, a jogkövetés, valamint a jogászi/nemjogászi jogtudat.⁴⁶ Egy későbbi és újabb összehasonlító elemzésénél ezeket az összetevőket már — a jogi viselkedés, jogi tudat, jogi intézmények, és a voltaképpeni jog kategóriáiban⁴⁷ — kodifikálta is; majd teljességgel újraprofilizálta egy immár valóban szélesebb körű (történetesen közép-európai) összevetésben, amelyben a képzés, a hivatás, a jogsegély, a civil, büntető és igazgatási, valamint az alkotmánybíráskodás kérdésköreire specifikáltan már kutakodhatott.⁴⁸

b) DAVID NELKEN

Teoretizáltabb utat futott be DAVID NELKEN, egy Angliában s Olaszországban párhuzamosan működő jogszociológus. A jogi kultúra indikátor-szerepben történő felhasználását ő is konkretizáló kulcsfogalmakkal kezdte —

⁴³ Adam Podgórecki *Prestizj prawa* ([Warszawa]: Książka i Wiedza 1966) 208, 179–180 [“the entirety of practices and values related to acceptance, evaluation, criticism, and implementation of the legal system in force”].

⁴⁴ Amint a mostanában elhunyt teoretikus, WERNER KRAWIETZ barátom még Münsterben felvilágosított, az új baloldal hírnökeiként a német jogszociológusok elvben kivívták maguknak az egyetemi akkreditációban a saját jogú elismerést. Maguk az egyes egyetemek azonban ellenálltak; s a német jogszociológusok nem rövid időn át csak külföldön — a Benelux államokban, Ausztráliában (stb.) nyerhettek ilyenként professzori stallumot és intézményi önállóságot.

⁴⁵ Például Erhard Blankenburg ‘Cultures juridiques comparées’ *Droit et Société* (1990), No. 16, 321–330 & <https://www.persee.fr/doc/dreso_0769-3362_1990_num_16_1_1093> tényleg markáns különbségeket mutat ki, amennyiben például a perlési gyakoriság és a bírói/ügyvédi állomány nagysága tekintetében Japánnal összevetve Ausztria s Belgium tízszeres, fellebbezés tekintetében pedig egyenesen harmincszoros többlettel bírt.

⁴⁶ Erhard Blankenburg & Freek Bruinsma *Dutch Legal Culture* (Deventer & Boston: Kluwer Law and Taxation 1991) 52.

⁴⁷ Erhard Blankenburg ‘Patterns of Legal Culture: The Netherlands Compared to Neighboring Germany’ *American Journal of Comparative Law* 46 (1998) 1, 1–42 [legal behavior / legal consciousness / institutional features / substantive law].

⁴⁸ Erhard Blankenburg *Legal Culture in Five Central European Countries* (The Hague 2011) 178 [WRR Working Documents W111] & <https://www.wrr.nl › binaries › wrr › documenten › publicaties › 2000/12/18> — a magyar részbe belevonva régi baráti vitapartnerként a jelen sorok szerzőjét is.

bírák/ügyvédek szerepe, a *rule of law* és a *due process* jelentései, szerződés-fogalom —, hogy létrehozassa „a jogi kultúra releváns vonásai »ideáltipikus« tipológiáját”.⁴⁹ További munkáiban tisztázta, hogy a jogi kultúra „azon módon mutat fel különbségeket, ahogyan a jog egyes vonatkozásai maguk is a társadalmi szerkezetnek s kultúrának a jog társadalmi helyét létrehozó és feltáró tágabb kereteibe ágyazódnak”.⁵⁰ Ennek megfelelően — írta — „Legáltalánosabb értelemben a jogi kultúra a jogilag irányított társadalmi viselkedés és hozzáállás viszonylagosan megállapodott mintái leírásának az egyik lehetősége.”⁵¹

Ám ha egyszer „feltörendő ez a fogalom”,⁵² amint ezt az ezután elburjánzó viták sorában hangsúlyozták, úgy mégis miért van, miért beszélünk róla, és mire jó egyáltalán? Nos, szerzőnket már ezekben a vitáiratokban számosan figyelmeztették az általa kifejlesztett koncepció eredendő gyengeségére, jelesen arra, hogy

„A kultúra fogalma nem annyira erőteljesen specifikált és szorosan egymáshoz kapcsolt elemzési egységek azonosításának a terepe, mint inkább heurisztikus segítő annak megválaszolásához, hogy az egyedi döntéshozatalt miként szabja meg a normatív megvitatás nyelve, a történelmi vonatkoztatási pontok halmaza, a múltban javasolt megoldások változatossága, valamint a visszatérő társadalmi kölcsönhatás adott összefüggéseiben bizonyosnak tekintett intézményi normák összessége.”⁵³

Vagyis e ‘jogi kultúra’, amit ő elővezetett, használható is, sugall is összefüggést; gyakorlatában úgyszólván divatosan mélyebb értelmekre utaló is lett — de mindezt csak olyan lazán képes tenni, hogy adott értelmű elfogadása mellett és nem csekély számú előfordulásban immár „hasonló fogalmak különféle jelentés-összefüggésben lettek használatosak a jogtudomány különböző diszciplínáiban.”⁵⁴ Vagyis úgy jelentett sokat, hogy immár

⁴⁹ David Nelken ‘Disclosing/Invoking Legal Culture: An Introduction’ *Social & Legal Studies* 4 (1995) 4, 435–452, 443 [“to construct a typology of »ideal types« of relevant features of legal culture”].

⁵⁰ David Nelken ‘Towards a Sociology of Legal Adaptation’ in *Adapting Legal Cultures* ed. David Nelken & Johannes Feest (Oxford & Portland, Or.: Hart Publishing 2001), 7–54 [Oñati international series in law and society], 25 [“legal culture [...] points to differences in the way features of law are themselves embedded in larger frameworks of social structure and culture which constitute and reveal the place of law in society”].

⁵¹ David Nelken ‘Using the Concept of Legal Culture’ *Australian Journal of Legal Philosophy* 29 (2004), 1–26 & <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/AUJILegPhil/2004/11.pdf>>, 1 [“Legal culture, in its most general sense, is one way of describing relatively stable patterns of legally oriented social behaviour and attitudes.”].

⁵² Franz Von Benda-Beckmann & Keebet Von Benda-Beckmann ‘Why Not Legal Culture’ *Journal of Comparative Law* 5 (2010) 2, 104–117, 105 [“break up the concept”].

⁵³ Jeremy Webber ‘Culture, Legal Culture, and Legal Reasoning: A Comment on Nelken’ *Australian Journal of Legal Philosophy* 29 (2004), No. 17, 27–36 & <<http://www.austlii.edu.au/au/journals/AUJILegPhil/2004/17.html>>, 32 [„The concept of culture is not so much a way of identifying highly specified and tightly bounded units of analysis, then, as a heuristic device for suggesting how individual decision-making is conditioned by the language of normative discussion, the set of historical reference points, the range of solutions proposed in the past, the institutional norms taken for granted, given a particular context of repeated social interaction.”].

⁵⁴ Anna Kociołek-Pęksa & Władysław Pęksa ‘Between History and Sociology: Remarks on Differences in Perceiving ‘legal culture’ as a Subject of Interest by Various Disciplines of Jurisprudence, Particularly Sociology of Law and the Disciplines of the History of Law’ *The Lawyer Quarterly* [Prague] 6 (2016) 4, 209–225 & <<https://tlq.ilaw.cas.cz/index.php/tlq/article/view/205/185>>, 225 [„similar concepts are used in different contexts of meaning in different disciplines of the legal science.”].

specifikálhatóan egyre kevesebbet jelentett. Amiből immár ennek a szerzőnek, vagyis NELKENnek is le kellett vonnia a tanulságot, miszerint e fogalom, bizony, „felettebb vitatott”.⁵⁵

c) ROGER COTTERRELL

A 'jogi kultúra' ilyen irányú használhatóságnak a gondolatára azonban a végső csapást az angol makroszociológiai jogelmélet kiválósága, ROGER COTTERRELL mérte. Merthogy — habár definíciója szerint „a jogrendszer alapjául szolgáló értékekből vagy elvekből [...], a jogászok, jogalkotók s a polgárok hagyományaiból, egyöntetűen vallott hiteiből, közös gondolkodásmódjaiból, érdekviszonyaiból vagy elköteleződéseiből”⁵⁶ adódik ez — mégis impresszionisztikus összképalkotásnak látja magát az erőfeszítést, hogy a jog teljes „gondolati, meggyőződésbeli, gyakorlati, s intézményi környezetét” éppen 'jogi kultúra' gyanánt fejezzük ki. S mintha a királyt meztelennek látva kiáltana fel, azonosít, hogy itt voltaképpen a jog mögött álló *jogi ideológiáról* van szó, amelynek egyes elemeit — azért, hogy értelmet is adjunk neki — talán ideáltípusokon keresztül lehetne a leginkább megközelíteni.⁵⁷

Amennyiben tehát külön entitásként feltételezem magát a jogot s vele adott kölcsönhatásban felfogott társadalmi környezetét, úgy utóbbi, a 'jogi kultúra' kategóriájával kifejezetten, bizonytalan is, tautologikus is⁵⁸ — de csak annyiban, amennyiben azzal egy teljes jogvalóság másik oldala,⁵⁹ netalán az ezen oldalt

⁵⁵ David Nelken 'Thinking about Legal Culture' *Asian Journal of Law and Society* 1 (2014) 2, 255–274 & <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2466424>, 255 [“highly controversial”].

⁵⁶ Roger Cotterrell 'Comparative Law and Legal Culture' in *The Oxford Handbook of Comparative Law* ed. Mathias Reimann & Reinhard Zimmermann (Oxford: Oxford University Press 2008), 709–752, 710 [“underlying values or principles of legal system [...], traditions, shared beliefs, common ways of thinking, constellations of interests or patterns of allegiances of lawyers, lawmakers, and citizens”].

⁵⁷ Roger Cotterrell 'The Concept of Legal Culture' in Roger Cotterrell *Law, Culture and Society* Legal Ideas in the Mirror of Social Theory (Burlington: Ashgate 2006), 81–96, 83 és 89–91 [‘legal ideology’].

⁵⁸ Benda-Beckmann & Benda-Beckmann 'Why Not Legal Culture' (2010).

⁵⁹ A hazai szocializmus ránk kényszerített korszakának vége felé az ún. szocialista jog humanizálását SAMU MIHÁLY egyfelől a 'jogpolitika', másfelől a 'jogi kultúra' lehetőségeinek a kibontásával kívánta elősegíteni. Pontosan ide illő állásfoglalása — Samu Mihály 'A kultúra és a jog; a jogi kultúra' *Jogtudományi Közlöny* XLII (1987) 8, 405–414, 408, 409 & 410–411 — szerint „a jog és a jogi kultúra szerves egységet képez, nem az egész és rész viszonyában leledzik, hanem a valóság két oldalát jelenti”; ám az állami jognak nemcsak primátusát, de kizárólagosságát is vallva, szükségesnek tartotta még megjegyezni, hogy „Bizonyos keleti (vagy afrikai) országokban viszont a jog mint szabályozási forma nem létezik, [...] szabályozásának lehetőségét a jogon kívül keresik.” Amiből pedig arra következtetett, hogy ez esetben viszont nincs sem jog, sem jogi kultúra, következésképpen az *ubi societas, ibi ius* tétele sem állhat fenn.

Nos, hadd álljon itt az ekkorra már úgyszólván klasszikussá lett belga társadalombölcseletnek ugyanebben az évben megfogalmazott véleménye: „A jog a megnevezett dolgok létrehozására képes megnevezés szimbolikus hatalmának a leglényegibb formája. Azon »aktív« párbeszéd leglényegibb formája, mely saját működésével képes hatásainak a létrehozására. Nem túlzás annak állítása, hogy a jog a társadalmi világ alkotója, amennyiben arról sem feledkezünk meg, hogy először ez a világ alkotja meg a jogot.” [“Law is the quintessential form of the symbolic power of naming that creates the things named. [...] It is the quintessential form of »active« discourse, able by its own operation to produce its effects. It would not be excessive to say that it creates the social world, but only if we remember that it is this world which first creates the law.”] Pierre Bourdieu 'The Force of Law: Toward a Sociology of the Juridical Field' *Hastings Law Journal* 38 (July 1987), 814–853 {Richard Terdiman fordítói bevezetésével, 805–813} & <<http://derechocambiosocial.pbworks.com/f/bourdieu%255B1%255D.pdf>>, 838–839.

illető szociológiai leíráshoz az indikátor — tehát analitikus fogalom⁶⁰ — szerepét kívánják általa betölteni.

6. 'Jogi kultúrák' mint a jog eszközehez fordulás mögött rejlő rendszermény kifejeződései

Mihelyst olvasmányaim s külföldi tanulmányútjaim nyomán a jogok világa tág(abb)ra nyílt előttem és rádöbbenhettem nem egyszerűen a múltban egymásra rakódó (és szovjetizált ideológiánkban már eleve hamis francia gyökérzetéből tovább torzítva, mindegyre 'haladást'⁶¹ megtestesítőnek nevezett) rétegeire, de akár a jelen világunkban megmutatkozó sokféleségére is, keresni kezdtem a különbözőségeknek a mélyben meghúzódó valós gyökereit s azt a fogalmiságot, melyről feltételezhettem, hogy ezekről saját változatokként — *ennek* változataiként — majd egyáltalán számot adhat.⁶²

Eleinte tisztán jogelméleti körben, a jogászai módszerek különbségeként próbáltam felfejteni a kontinentális és az angolszász jog különállásának rejtélyét;⁶³ majd kiderült, hogy nemcsak a *jogban*, hanem főként, sőt elsősorban magáról a *jogról* való gondolkodásról van itt elsősorban szó,⁶⁴ egy olyan, a társadalmi rend ideáját és ideálját érintő elgondolásról, ami végső soron az érintett történelmi népcsoportok eltérő kultúráinak egész világlátásában — filozófiájában, fogalmiságainak kezelésében, sőt logikájának felfogásában, az emberi tapasztalatisághoz való viszonyában, így tehát bármiféle általánosság (például a természeti törvények) megfogalmazásában csakúgy, mint kertépítésük stílusválasztásában egyaránt — dominál.⁶⁵ Ez pedig, mihelyst immár az egykori,

⁶⁰ Pl. Thomas M. Franck 'The Legal Culture and the Culture Culture' *Proceedings of the American Society of International Law Annual Meeting* 93 (1999), 271–278; H. Patrick Glenn 'Are Legal Traditions Incommensurable?' *American Journal of Comparative Law* 49 (2001) 1, 133–146; H. Patrick Glenn 'Concept of Legal Tradition' *Queen's Law Journal* 34 (2008) 1, 427–445; Menachem Mautner 'Three Approaches to Law and Culture' *Cornell Law Review* 96 (2011) 4, 839–867 & <<https://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol96/iss4/25/>>; Ralf Michaels 'Legal Culture' in *Max Planck Encyclopedia of European Private Law* ed. Jürgen Basedow, Klaus J. Hopt, Reinhard Zimmermann, Andreas Stier (Oxford University Press 2012) in <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3012&context=faculty_scholarship> 7.

⁶¹ Lásd egyebek közt Angyal Pál 'A haladás problémája az emberi gondolkodás történelmében' *Társadalomtudomány* VIII (1928) 3–5, 140–161; Jules Delville *Essai sur l'histoire de l'idée de progrès* jusqu'à la fin du XVIIIe siècle (Paris: Alcan 1910) xii + 761; Bernard James *The Death of Progress* [1972] (New York: Knopf 1973) xix + 166; Pierre-André Taguieff *Le sens du progrès* Une approche historique et philosophique (Paris: Flammarion 2004) 437; Sylvie Mullie-Chatard *De Prométhée au mythe du progrès* Mythologie de l'idéal progressiste (Paris: Harmattan 2005) 213 [L'ouverture philosophique].

⁶² Egészen Varga 'Comparatio' (2018) vállalkozásáig.

⁶³ Elsőként in Varga Csaba 'A »Jogforrás és jogalkotás« problematikájához' *Jogtudományi Közöny* XXIV (1970) 9, 502–509 & <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 215–222.

⁶⁴ Ez a *thinking in and on law* különbsége és végső soron vett egysége, ami számomra az 1980-as évektől — amikor „A jogi gondolkodás paradigmái” oktatását elkezdtem az ELTE Bibó-kollégiumának két éven át tartó esti szemináriumain, egyebek közt a politika mai főszereplőiből toborzódó hallgatóságnak — vált nyilvánvalóvá. Lásd Varga Csaba *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [rendes kiadás] (Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem 1998) 388 [Osiris Könyvtár: Jog], 18.

⁶⁵ Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái* (2004).

bolognai recepciójú római jog két hatalmas örökösén, a *Civil Law* és a *Common Law* birodalmán túltekintve immár a világban történelmileg valahol egykor felbukkant és/vagy ma felbukkanó jogi berendezkedések hatalmas tömbjeit vesszük górcső alá, egyre egyértelműbben immár a szolgálni és biztosítani kívánt rend, vagyis az *ordo* mikénti elképzeléseként fogalmazható meg.⁶⁶

A társadalomról s az abban kívánatos és biztosítható rendről alkotott nézeteken túl itt egész *világképek* kerülnek a vizsgálódás közös platformjára. Legközösebb közös jegyük eleve az összemérhetőséget, sőt már magát az egymással szembeállító értékelést eleve kizáró kölcsönös különbözőségük; mert mindabban, amit képviselnek, az eredeti — vagyis a legszorosabban *autochthon* — voltak van jelen; merthogy világcivilizációk különböző helyű és idejű részeként saját feltételeik, megszenvedett tapasztalataik alakították ki saját rend-gondolataikként vélők; hiszen bármiféle kölcsönhatás vagy tanulási folyamat, amely esetleg és olykor mindazonáltal mégis kimutatható, alárendelt jelentőségű saját *autochthonitásukhoz*, eredendőségükhöz képest.⁶⁷ Ebben viszont benne rejlik egyfelől, hogy sikerességüknek magát a mércéjét is kizárólag a maguk felállította kriterialitások szolgáltatják, függetlenül attól, hogy belülről, szerkezetileg s intézményileg mennyire differenciáltak, mélységben kiépítettek, egyéb diszciplináló mechanizmusoktól különváltak és/vagy autonóm módon működők — noha legősibbnek és leginkább primitívnek tetsző esetleges változataik is, amint ezt mostanság történeti és/vagy antropológiai mikro-részletezéssel élő elemzések ki is szokták rendre deríteni, meglepően komplex belső felépítést és visszacsatolási rendszert biztosíthatnak. Másfelől pedig ebből fakad, hogy leggyakrabban mindegyiknél találhatunk olyan megközelítést, összefüggés-látást vagy egyszerűen technikai vagy adott becsatornázással élő megoldást, ami olyan mértékig eredeti, meglepő s egyszersmind meggyőző bármely külső megfigyelő számára, hogy az annak megtalálásában rejlő geniozitást e megfigyelő már az egész felépítményre jellemzőként általánosíthatja.⁶⁸

⁶⁶ *Comparative Legal Cultures* ed. Csaba Varga (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney: Dartmouth & New York: The New York University Press 1992) xxiv + 614 [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1] ill. *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: [Osiris] 2000 [újrány. 2006]) xl + 397 [Jogfilozófiák].

⁶⁷ Az *autochthonitás* [a görög *auto-* + *chthōn* 'a föld' összetételéből] fogalmának H. PATRICK GLENN általi komparációs bevezetésével (lásd 83. jegyzet) érdeklődésünk a bármely kultúra-egészenben rejlő — akármiképpen lappangó — eredetiségre terelődött, míg pár évtizeddel korábban ALAN WATSON jogtörténeti kutatásai (amiket kellően ismertem, hiszen maga kezdett még edinburghi professzorátusa idejében levelező vitát velem az angol jog kodifikálása/kodifikálatlansága lehetségesen okszerű összetevőiről) éppen ellenkezőleg, az emberi *imitatio* s vele a jogi mintakölcsönzés úgyszólván kivételtelen általánosságú előfordulására, azaz egy „mindig ugyanaz is, miközben mindig más is” jellegű jogfejlődés-magyarázati lehetőségre hívta fel és terelte a figyelmet. Vö. pl. Varga Csaba tollából 'Tehtetelenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Jogi Tudósító* X (1979) 11–12, 4–9 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 203–208} és 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 2, 286–298 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 191–203}.

⁶⁸ Vö. Varga 'Comparatio' (2018) {eredetileg 'Comparative Law and Multicultural Legal Classes: Challenge or Opportunity?' in *General Reports of the XXth World Congress of the International Academy of Comparative Law at Fukuoka in 2018* (Springer 2020)}.

Saját vizsgálódásokban e nagy egységeket neveztem jogi kultúráknak. Nem azt, amelyet közvetlen közelségből kizárólag erre irányuló érdeklődésből tanulmányozok, nem is azt, amelyet mint szomszédot a magaméval összevetek,⁶⁹ hanem azok teljes halmazának az egyes hordozóit, amiket egyetemes emberi fejlődésünk a jog alapvető mintáiként mindeddig produkált. E 'jogi kultúrák' jellemzésében tehát az egymással összevetésre alkalmassá tett akár ideáltipikusnak mondható jegyek általánosító (és legalább példálózó) leírása⁷⁰ dominál.⁷¹ Ezért rögzíthettem már valamikor 1990 táján, hogy „olyan gondolkodási terület az »összehasonlító jogi kultúrák«, amely éppen az összehasonlító jog s a történeti jogtudomány metszéspontja tájékán helyeződik el.”⁷² Ezek azonban nemcsak produktumok, tehát passzív termékek vagy lenyomatok, hanem társadalmi valóságot létrehozó produktív erők is. Azaz létükben *ontologikumok*, amik ugyanakkor minden velük kapcsolatos megismerésben *episztemologikus* szűrőként és keretként szolgálnak.⁷³

És mire is kellett mindez? Arra, hogy egy egyetemes igényű jogelmélet számára a jog eddig megismert lehetőségei — rend-eszménye, gondolkodásmódja — felvázolható legyen, valamint arra, hogy a jogi komparatiztika eddigi szűk, formális, a jognak szabály-mivoltára

⁶⁹ Ilyen összefüggésben használja a '*mentalité juridique*' kifejezést Pierre Legrand 'À propos d'une réflexion sur la comparaison juridique' *Revue internationale de droit comparé* 45 (1993) 4, 879–888 & <https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1993_num_45_4_4773> ill. 'European Legal Systems are not Converging' *International and Comparative Law Quarterly* 45 (1996) 1, 52–81 & <<https://pierre-legrand.com/european-legal-systems.pdf>>, 60 et seq. Definíciója — Pierre Legrand *Fragments on Law-as-Culture* (Deventer: Kluwer 1999) x + 162, 27 — szerint ez „eszmei dolgok kerete, amelyen belül egy értelmező közösség működni tud, amelynek normatív ereje van e közösség számára, s amely hosszabb időtávlatban megadja e közösség mint közösség egyedi azonosságát.” [“the framework of intangibles within which an interpretive community operates, which has normative force for this community [...] and which, over the *longue durée*, determines the identity of a community as community.”]

⁷⁰ Ezt ismeri el Jaakko Husa 'Legal Culture vs. Legal Tradition – Different Epistemologies?' *Maastricht European Private Law Institute Working Paper* 2012/18 in <<https://ssrn.com/abstract=2179890>> 1–30, 22 is: nem önmagában leírt jogi kultúráról, hanem „inkább jogi kultúrákról” van itt szó [“concept of 'legal culture' (or rather *cultures*)”].

⁷¹ Egy korai megfogalmazás szerint „történelmileg mélyen gyökerezően kondicionált, a jog természetét, a jogrendszer sajátos szerkezetét és működését illető attitűdök” ezek — John Henry Merryman & David S. Clark *Comparative Law, Western European and Latin American Legal Systems Cases and Materials* (Indianapolis: Bobbs-Merrill 1978) xlvii + 1278 [Contemporary Legal Education], 29 [“historically conditioned, deeply rooted attitudes about the nature of law and about the proper structure and operation of a legal system”] —, vagyis nem egyéb ez, mint „kutatások kulturális mintázatait konceptualizáló előfeltevések hipotézisszerű megfogalmazása”, mely „valódi magyarázó értékét [...] összehasonlító dimenzióban nyerheti el.” Fekete 'A kortárs »jogi kultúra« fogalom eredete' (2017), 51 & 52.

⁷² Csaba Varga 'Introduction' in *Comparative Legal Cultures* ed. Varga (1992), xv–xxiv, xix [“Comparative legal cultures are examined by a field of scholarship, which is situated at the line bordering comparative law and historical jurisprudence.”], idézi <https://en.wikipedia.org/wiki/Legal_culture> {magyarul in <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 454}.

⁷³ „Röviden szólva, egyetlen folyamatban összegezvén tapasztalatunkat, különálló eszmék és cselekvések összekapcsolásával egy számunkra valóságosként megjelenő jelentésvilágot hozunk létre.” Lawrence Rosen *Law and Culture An Invitation* (Princeton, N.J.: Princeton University Press 2004) 200, 4 [“In short, we create our experience, knit together disparate ideas and actions, and in the process fabricate a world of meaning that appears to us as real.”]. Ezzel pedig létrejön „az értelemnek az egyik embercsoportot a másiktól megkülönböztető kollektív programozása”. Geert Hofstede *Cultures and Organizations Software of the Mind* (New York: McGraw-Hill 1991) xii + 279, 5 [“the collective programming of the mind which distinguishes the members of one group or category of people from another”].

koncentrálásán túlmutatva felmutathatóvá válják egyáltalán az, amiért egyes jogrendekben egyáltalán érdemes, viszont másokban esetleg éppen irreleváns szabályokról mint olyanokról beszélnünk.

Amint ez a nemzetközi irodalomban már több, mint két évtizede szóvá tétetett, történetesen Oxford és Cambridge francia specialista komparatistája, DAVID BELL részéről — akinek szemében egyébként a jogi kultúra nem más, mint „annak sajátos módja, amelynek eredményeként jogintézmények működtetésébe s a jogi szövegértelmezésbe integráltak értékek, gyakorlatok és fogalmak”⁷⁴ —, nos, szerinte DAVID NELKEN önállónak tetsző problematizálása lényegileg éppen nem más, mint „részvétel különösen VARGÁNAK az ugyanezen kiadótól származó, bár NELKENTŐL közvetlenül nem meghivatkozott két munkájával keltett vitához.”⁷⁵

Mert éppen NELKEN célzott szociológiai indikátor-képzetével szembefutva — folytatja a továbbgondolást a jogösszehasonlító teoretikus finn JAAKKO HUSA —

„Mindazonáltal a ‘jogi kultúrának’ nem minden használata vagy meghatározása tisztán szociológiai-jogi világképből fakad, hiszen vannak igényesebb és finomabb értésmódjai is e fogalomnak. Mert VARGA a ‘jogi kultúra’ és ‘jogi tradíció’ manapság alkalmazott összehasonlító fogalmait éppen arra használta, hogy a jogpozitívizmus korlátozottságát meghaladja, s ezzel a jognak önmagáról adott belső leírását egy külsővel váltsa fel. Erős leegyszerűsítéssel kifejezve, a megismerésnek az a nézőpontja, ahonnan jogot egyáltalán érzékelünk, itt a belsőből külsővé változott. Ez utóbbinál pedig különféle társadalmi-történeti, szociológiai és kultúranropológiai keretekkel találkozunk. Ti. VARGA számára az összehasonlító jogi kutatásban a hangsúlyeltolódás joggal a pozitivistikus megismerésmélettől a tágabb társadalmi-történeti összefüggések felé történt, hiszen a ‘jogi kultúra’ meghatározásában a joggal foglalkozó számos terület elemeit látszik felhasználni — nemcsak jogászai stúdiumokat, de szociológiát, filozófiát, történelmet és filozófiát egyaránt.”⁷⁶

Mint ugyanis és ugyanezen írásában idézi tőlem,

⁷⁴ John Bell ‘English Law and French Law: Not so Different?’ *Current Legal Problems* 48 (1995), 63–101, 70 [“a specific way in which values, practices, and concepts are integrated into the operation of legal institutions and the interpretation of legal texts”].

⁷⁵ John Bell [review on David Nelken *Comparing Legal Cultures*] *International & Comparative Law Quarterly* 47 (1998) 1, 246–248, 248 [“The work contributes to a debate which VARGA, in particular, is developing and whose work is being published by the same publisher [...], though is not referred to directly in the work under review.”]; a meghivatkozott két mű pedig *Comparative Legal Cultures* ed. Varga (1992) és *European Legal Cultures* ed. Volkmar Gessner, Armin Hoeland & Csaba Varga (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney: Dartmouth 1996) xviii + 567 [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I].

⁷⁶ Husa ‘Legal Culture vs. Legal Tradition’ (2012), 7 [“However, not all the uses of ‘legal culture’ or definitions of it are stemming from sociological legal world-view purely. There are also more demanding and more subtle ways to understand the concept. Varga has also connected uses of up-to-date comparative concepts, as ‘legal culture’ and ‘legal tradition’, with transcending the limits of legal positivism so that law’s internal description of itself is replaced by an external description of law. To simplify a great deal, epistemic point of view from which law is conceived has shifted from inside to outside. Here we find different socio-historical, sociological, and cultural anthropological frameworks. For Varga the shift in comparative law seems to be, rightly so, a shift from positivistic epistemology into wider socio-historical framework. He defines ‘legal culture’ in a manner that seems to contain elements from multiples fields that study law, not just juristic studies, but sociology, philosophy, history, and philosophy.”].

„a formálisan objektívált (vagyis törvényhozó által tétélezett vagy bírói döntésben kinyilvánított) jog tényleges jelentése csakis a jog teljes környezetével egységben értelmezhető. A jognak pontosan ilyen formális és informális összefüggésrendszerét nevezzük jogi kultúrának; s tudjuk, hogy a jogi kultúra a társadalom általános kultúrájába ágyazódik. Már pedig a jogi kultúra magában foglalja a joggal kapcsolatos éthoszt, értékeket, nevesítési s hivatkozási kereteket, a bíróra jellemző készségeket, a joggyakorlatban szokásos elintézési módokat, a jogász hivatásgyakorlás ideológiáját és szakmai erkölcsét, és így tovább. Már pedig tudnunk kell, hogy csak egy ilyen módon felfogott jogi kultúra ad a jognak életet, közvetíti megélt történelmünk és kultúránk hagyományait, szabja meg irányát, formálja érzékenységét, s nem utolsó sorban támogatja vagy gyengíti esetleges reformszándékait.”⁷⁷

E „tág meghatározásban” ezért

„az így felfogott ‘jogi kultúra’ nem merev: a társadalmi viselkedésmódokban rejtezik, azt írja le, hogy a jogot miként érzik; ugyanakkor nemcsak leíró, mert (a jog olyan objektívált elemeiben, mint a törvények vagy eseteldöntések) a lehetségesnek az elemeit is magában foglalja; a társadalmi együttműködésben alakulván, a jog tág értelmű fogalmiasítása ez, hiszen a társadalom vagy egy csoport jogi mentalitásáról szól.”⁷⁸

Egészében véve tehát — folytatja, immár ismét tőlem idézve —

„A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása [...] eleve a jogi jelenség és működés genezisére és formálódására kíváncsi — azon civilizációs tömbökből kiindulva, amik emberi gondolkodásunkban, erkölcsben, hitbéli alapon és értékválasztásban különféle kulturális válaszokat egymásra következő korokban újjáépülően létrehoztak. Egy általános civilizációtörténeti keretben megnyilatkozó eszmetörténeti érdeklődés ez, mely az ember eszköztérmentései, intézményesítési kísérletei tükrében is problémamegoldó lényüinkre — gondolataink alakulására, a mindenkori külvilág kihívásaira adott kulturális válaszainkra — ügyel”,⁷⁹

⁷⁷ Csaba Varga *Transition to Rule of Law On the Democratic Transformation in Hungary* (Budapest: ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1995) 190 [Philosophiae Iuris] & <<http://mek.oszk.hu/14700/14760/>>, 85 {eredetileg ‘A kezdő jogállam botladozásai’ *Magyar Nemzet* (1992) újranyomva in Varga Csaba *Jogállami átmenetünk Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések* (Budapest: [AKAPrint] 1998) 234 [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] & <<http://mek.oszk.hu/14700/14759/>>, 65} [“the law’s formal objectification (enactments, decided cases, etc.) can be meaningfully interpreted only within its informal contexture. This environment is called legal culture; it is embedded in general societal culture. Legal cultures include ethos, values, conceptual and referential frame related to law, judicial skills and habits, as well as ideology and deontology of the legal profession, among others. It is this component that gives law a life, makes it dependent from local histories and domestic culture, defines its orientation, shapes its receptiveness and responsiveness, and, in case of eventual reform, backs or withstands to it.”], idézi — rövidítetten — Husa ‘Legal Culture vs. Legal Tradition’ (2012), 7, 28. jegyzet.

⁷⁸ Husa uo., 22 & 23 [“broad definition” “So, ‘legal culture’ conceived in this manner is not rigid, it is rooted in social habits, it describes how law is felt, it is not only descriptive because it contains the element of potential (in objectified elements of law i.e. enactments, decided cases etc.), it is formed in social co-operation, it is conceptualisation of law in broad sense, it tells about the legal *mentality* of a society or a group.”].

⁷⁹ Csaba Varga ‘Comparative Legal Cultures? Renewal by Transforming into a Genuine Discipline’ *Acta Juridica Hungarica* 48 (2007) 2 & in <http://real-j.mtak.hu/762/1/ACTAJURIDICA_48.pdf>, 95–113, 104 {Varga Csaba ‘Összehasonlító jogi kultúrák?’ *Jogtudományi Közöny* LVI (2001) 10, 409–416 [& in <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 36–37} [“the comparative study of legal cultures has from the very start been interested in the genesis and formation of the law’s various phenomena and operations, that is, in how law evolved within various civilisations, producing various cultural responses in human efforts at problem solving, with varying moral and religious foundations and value preferences in successive ages in a way rebuilding again and again. Or, this is also an interest in the history of ideas, manifesting itself in the general

mert — folytatva az idézést — „az egyes emberi közösségekre és civilizációs körökre egyaránt jellemző kulturális válaszadás összefüggésében keresi a jog specificitását.”⁸⁰

Pontosabban, amint ANITA FROHLICH fejt ki másfél évtizeddel később,

„VARGA CSABA kiindulópontja épp a másik oldal, a jogok különemúsége. Szemében a jogrendszerek eleve sokfélék. Ebből fakadóan bármiféle osztályozás bármely adott — kontinentális, angolszász vagy éppen vegyes — csoportba eleve mesterséges, s legfeljebb az összehasonlító feladat megkönnyítését szolgálja.”⁸¹

„Merthogy VARGA CSABA — folytatja egy következő írásában — a jogi kultúra terminusát arra használja, hogy a kutatás számára (»összehasonlító jogi kultúrák« néven) egy új interdiszciplináris területet biztosítson, amely a jogrendszereket nem kizárólag jogi nézőpontból tanulmányozza, hanem szociológiai, filozófiai, történelmi és antropológiai perspektívában is. Szerinte ugyanis ez »jellegzetesen aktív, cselekvő, teremtő hozzájárulás, a jelenséget fenntartó társadalmi kultúrában gyökerező magatartás képzetét kelti annak kifejezéseként, hogy miként élik meg, közreműködésükkel milyen módon s mivé formálják, miképpen és hogyan fogalmiasítják, s minő szellemben mely gondolati reprezentációk és műveletek tárgyává teszik az emberek a valamiféle pusztán tárgyiasított lehetőségként felfogott jogot.«”⁸²

Saját kifejtéseimből következően így a jogi kultúra végső soron nem más, mint az a szellemiség, rend-eszmény, mely (a) az adott társadalom egészét átfogó globalitással (b) az alapvetőként felmerülő konfliktusokat rendező, (c) az adott társadalmon belül⁸³ a legfőbb szabályozó és befolyásoló erővel rendelkező jelenségként a jogot létrehozza és fenntartja.

frame of the history of civilisations, dedicated to societal problem-solving capacity even when we are making formal and homogenised instruments and institutions”], idézi Husa uo., 12, 51. jegyzet.

⁸⁰ Varga uo., 99 {uo., 32} [“in the context of the cultural response we offer in law to the various challenges, characteristic of the given human community and civilisation”], idézi Husa uo., 14, 64. jegyzet.

⁸¹ Anita Frohlich ‘Mixed Legal Systems in a Cultural-Traditional Context’ in <<https://comparelex.org/tag/legal-traditions/>> [“Csaba Varga’s {‘Introduction’ (2012)} starting point, in turn, is the heterogeneity of laws. For him, legal systems are intrinsically diverse. Consequently, any classification into any specific group—it being civil, common, or mixed—is artificial in nature and only serves to facilitate the comparative task.”].

⁸² Anita Frohlich ‘What is Legal Culture?’ (July 10, 2014) in <<https://comparelex.org/author/anitabfrohlich/page/12/>> [“Still, Csaba Varga employs the term legal culture in order to establish a new interdisciplinary area of research (he calls it »comparative legal cultures«) that intends to study legal systems not only from a legal stand point, but also from a sociological, philosophical, historical and anthropological perspective. According to Varga »the term ‘legal cultures’ [...] stands for an operative and creative contribution, through social activity rooted in underlying social culture, to express how people experience legal phenomenon [...], how and into what they form it through their co-operation, how and in what way they conceptualise it, in what a spirit, frame and purpose they make it the subject of theoretical representation and information.«”]; forrása Csaba Varga ‘Legal Traditions? In Search for Families and Cultures of Law’ *Acta Juridica Hungarica* 46 (2005), 177–197 & <<https://akademai.com/doi/pdf/10.1556/AJur.46.2005.3-4.2>>, 182 {‘Jogi hagyományok? Jogesaládok és jogi kultúrák nyomában’ in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat 2004) & <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 47–66 [Jogfilozófiák], 51}. Ugyanezt idézi egyébként Husa uo., 7 is.

⁸³ A jog e hármas kriterialitásának s ezzel egyetemesnek tetsző fogalom meghatározásának első ilyen megfogalmazására lásd Varga Csaba tollából ‘Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása’ *Állam- és Jogtudomány XXVIII* (1985) 3, 528–555, majd *A jogi gondolkodás paradigmái* (2004), 298–299.

És ennek nyomán végre, immár célszerűnek tetsző használatában megjelenik az összehasonlító jogi kultúrák diszciplináris természetének meghatározhatatlansága és egyben egyik fő erénye, az, hogy eltérő kultúráknál elvileg kultúránként eltérő összetevő(k)ben kész meglátni ezek egyes változatainak szervező magját, az egésze kisugárzó geniozítását, minden mástól megkülönböztető leleményét, és ezzel legalább egyik lényeges összetevőjét. Mert — miként szintén tőlem idézi egy brazil szerző —

„immár nem egy nemzet joga a kiindulópont, nem is történelme, hanem azon (ott és akkor szüntelenül formálódó) kulturális közeg, amelyben emberi gondolkodásunk támpontjai — hitek és értékek, preferenciák és célok, hagyományok és jártasságok, módszerek és eljárások — adott módon (és nem másként) alakultak, amiben tehát bizonyos (és nem más) rendképzet egy hozzá rendelt (és nem más) eszköztárral (benne fogalmisággal s a logika által játszott szereppel) kibontakozhatott. Ha a végpont felől közelítünk, úgy ez magyarázza, hogy a jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása nem rendelkezik semmiféle előzetesen felállított listával, kérdéssorral vagy fogalmi kataszterrel, avagy módszertannal, amikre nézve vagy ahogyan egyes kultúrákat és korokat meg kellene választatnia. Eredendő szemlélete szerint éppen ellenkezőleg: minden egyes kultúra maga termeli ki önmagából azokat a gyakran kizárólag rá jellemző képződményeket — megközelítéseket és problémaérzékenységeket, szerveződési elveket és fogalmi megkülönböztetéseket, intézményesedéseket és eljárási lehetőségeket —, amik egységükben alkalmasak arra, hogy megadják egy általunk utóbb jogiként leírandó rend sajátos jellegét.”⁸⁴

⁸⁴ Csaba Varga *Comparative Legal Cultures On Traditions Classified, their Rapprochement & Transfer, and the Anarchy of Hyper-rationalism* (Budapest: Szent István Társulat 2012) 253 [Philosophiae Iuris] & <<http://mek.oszk.hu/15300/15386>>, 34 [eredetileg ‘Comparative Legal Cultures?’ (2007)] {magyarul ‘Összehasonlító jogi kultúrák?’ *Jogtudományi Közöny* LVI (2001) 10, 409–416 {& <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 32}} [“the starting point is no longer either the law of a nation or its sectoral history, but the cultural medium in continuous formation, in which references, as the fixed and fixing points of human thinking and action—beliefs and values, preferences and aims, traditions and skills, methods and procedures—may have developed in a given (and not another) way, that is, the medium in which a certain (and not another) notion of order and the associated (and not another) store of instruments (with a proper conceptual scheme and the role it may attribute to abstract logic) could evolve. If, in an inverse move, we start thinking from the endpoint, this explains why the comparative study of legal cultures neither supposes any kind of codified list, nor any set of questions, nor taxonomy, nor previously established methodology, regarding (or following) which the discipline of comparative legal cultures and its focus on the whole variety of cultures and ages should provide a response. Just to the contrary. According to its inherent approach, out of itself and through its in-built learning processes, each culture generates proper (general and sectoral) formations, frameworks and schemes, often ones and in manners characteristic exclusively of it—approaches and problem-sensitivities, organisational principles and notional distinctions, institutionalisations and procedural paths, methods and skills—, which are suitable, in their systemic totality, to define the specific character of an order which is going to be described by us *a posteriori* as a legal one, particular to the given culture.”], idézi — rövidítetten — Fernanda Mambrini Rudolfo *O modelo garantista na interpretação e na aplicação dos direitos fundamentais Um estudo comparado do posicionamento processual penal do Supremo Tribunal Federal Brasileiro em 2015 e 2016* [dissz.] (Florianópolis: Universidade Federal de Santa Catarina 2017) 431, 322 [„No entanto, nem todos os usos ou definições da »cultura jurídica« são decorrentes puramente da visão sociológico-jurídica do mundo. Há também maneiras mais exigentes e sutis de se entender o conceito. VARGA também conectou usos de conceitos comparativos atualizados, como »cultura jurídica« e »tradição jurídica«, que transcendem os limites do positivismo jurídico, de modo que a própria descrição interna do direito seja substituída por uma descrição externa do direito. Para simplificar uma grande questão, o ponto de vista epistêmico a partir do qual a lei é concebida mudou de dentro para fora. Aqui encontramos diferentes quadros antropológicos, social-históricos, sociológicos e culturais. Para VARGA, a mudança no direito comparado parece ser, com razão, uma mudança da epistemologia positivista para o quadro social-histórico mais amplo. Ele define a »cultura jurídica« de uma

7. 'Jogi kultúrák' vagy 'jogi hagyományok'?

Pontosan az ezredfordulón jelent meg a komparatizmus nagy öregje, H. PATRICK GLENN tollából a világ e topikát érintő könyvterméséből a máig nemcsak leginkább korszerű, de egyszersmind talán legátfogóbb és legelmélyültebb áttekintés a valaha létező/létezett jogrendszerekről s főként háttérgondolkodásukról, immár az utóbbi megnevezéssel: 'jogi hagyományok'⁸⁵ — bizonyosan nem elsőként e címmel, de határozottan elnevezési divatot teremtve. Úgy vélekedik választott tárgyáról szerzője, GLENN, hogy „adott alaptéma/alaptémák körül szervezett adatok laza együtteséből emelkedik ki valamiféle 'köteg', 'szerszámoszláda', 'nyelv', 'játéktér', 'ágyás', 'rongyoszsák' vagy 'csecsebecsegyűjtemény' gyanánt a hagyomány”, ami „kétség kívül normatív, mert megmondja, hogy miképp kell cselekednünk. Normativitása annak időnként megerősített közös ítéletéből fakad, hogy értékes a tartalma s ezért a jelenben is alkalmazásra kell számítnia.”⁸⁶

Maga a 'hagyomány'-terminus a római jog *traditio*-fogalmából — az 'átadás'-ból — származik többszörös áttétellel.⁸⁷ Szokásos meghatározásai egyfelől valamely csoport azonosságának meghatározására való alkalmasságában rejlő értékét,⁸⁸ másfelől ennek kizárólag a mindenkori jelen által retrospektíve történő megerősítése általi aktiválását/aktiválhatóságát/aktiváltságát hangsúlyozzák.⁸⁹

maneira que parece conter elementos de múltiplos campos que estudam o direito, não apenas estudos jurídicos, mas sociologia, filosofia, história e filosofia.”].

⁸⁵ H. Patrick Glenn *Legal Traditions of the World Sustainable Diversity in Law* (Oxford & New York: Oxford University Press 2000) xxiv + 371 [5th ed. (2014) xxvi + 423].

⁸⁶ Glenn *Legal Traditions...* 2nd ed. (2004), 15 [“A given tradition emerges as a loose conglomeration of data, organized around a basic theme or themes, and variously described as a 'bundle', a 'toolbox', a 'language', a 'playground', a 'seedbed' a 'ragbag' or a 'bran-tub.”] ill. H. Patrick Glenn 'Legal Traditions and *Legal Traditions*' *Journal of Comparative Law* 2 (2007) 1, 69–87, 73 [“Tradition is unquestionably normative. It tells us how we should act. Its normativity derives from the collective judgment, exercised over time, that the content of the tradition is of value and should be of contemporary application.”].

⁸⁷ A <<https://www.thefreedictionary.com/tradition>> írja: “from Old French, from Latin *trāditiō*, *trāditiōn-*, from *trādītus*, past participle of *trādere*, *to hand over, deliver, entrust* : *trā-*, *trāns-*, *trans-* + *dare*, *to give*”.

⁸⁸ „[A] hagyományok a legkevésbé sem bármiféle szokásosságból [...], hanem valamely adott embercsoport számára értékkel és jelentőséggel rendelkező tudásból vagy cselekvésből állanak.” <https://www.scienceshumaines.com/culture-et-tradition_fr_12538.html> (mars/avril/mai 2002). [„les traditions ne sont surtout pas des routines quelconques [...], mais des savoirs ou des actes porteurs de valeur et de signification pour un groupe humain particulier.”]

⁸⁹ „Amit hagyománynak mondunk, nem egyszerűen adottság, hanem végső soron egy újraalkotás terméke: a múltra visszatekintve minden örökös megkonstruálja azt, ami számára átadatott. Vagyis mondhatnók, hogy a hagyomány egy »fordított leszámazástatás« mintája szerint létesül, mintha kiválasztásával a fiúk hoznák létre saját apjukat.” Philippe Simay in *Grande dictionnaire de la philosophie* dir. Michel Bley (Paris: Larousse 2003) & <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1200508p/f1054.item.r=tradition>>, 1052, hivatkozva J. Pouillon *Fétiches sans fétichisme* (Paris: Maspéro 1975) 351 [Bibliothèque d'anthropologie] művére: „Ce que l'on nomme tradition n'est donc pas simplement un donné mais *in fine* le produit d'une récréation: chaque héritier construit ainsi rétrospectivement ce que lui a été transmis. On a pu dire à ce titre que la tradition se présentait sur le modèle de la »filiation inversée«, le fils engendrant et choisissant son propre père.”

A *jogi kultúrának* a *joghagyománytól* való különbözősége gyakran elmosódik⁹⁰ vagy éppen szűkítő értelmezést nyer, mintha bármiféle hagyomány lehetne történelmileg általánosíthatóan egyetemes, vagyis olyan, mint amelyből kultúra csak olykor, célszerű építkezés esetén és eredményeként emelkedhet ki.⁹¹ Pedig pontosan fordított a helyzet, és — különösképpen a jog tekintetében — „kultúra’ az, amiben értelmezzük magunkat/világunkat, a ‘hagyomány’ viszont csakis a kultúra olyan formája, amelyben ezen értelmezés számára a múlt nyomatékos, olykor igazoló jelentőséggel bír.”⁹²

Nos, 2002 őszén együtt szerepelve az Európai Jogelméleti Akadémián (Brüsszel) szervezett *Epistemology and Methodology of Comparative Law* konferencián, baráti indíttatásból még előadásom előtt odajött hozzám GLENN, ám beszélgetésünk folyamán már eleve és erőteljesen kifogásolta, hogy miért használom tárgy-megjelölésként a ‘kultúra’ terminusát, hiszen — úgymond — megosztó, s politikailag sem korrekt, merthogy a germán romantikából kinőve a Harmadik Birodalom egyik fétiséül szolgált. Pedig a mindkettőnk számára apánk korú egyik amerikai nagy előd akkor már jónéhány évtizede tisztázta, hogy nem egyenértékű, nem is egymás mellé rendelt, hanem lehetséges válfajhoz érkező két fogalomról van itt szó. Merthogy — írja az előd MERRYMAN — „A jogi hagyomány a jogrendszert azon kultúrához viszonyítja, amelynek maga is részleges kifejeződése, s ezzel kulturális perspektívába helyezi.”⁹³ S vele szemben magam az előadás-anyagban, amit GLENN már előre olvashatott, pontosan arról beszéltem, hogy

„A hagyomány nem más, mint valamiféle korábbi, eredendő, mintául szolgáló forrás vagy példakép tudata egy olyan kultúrában, ahol igénylik a múltból eredő folytonosságnak ösztönző vagy igazoló erőként történő felhasználását. A ‘jogi hagyomány’ így maga sem lehet egyéb, mint viszonyfogalom; tehát nem áll fenn másként, mint egy sajátos kapcsolódás termékeként. Hiszen nem maga a múlt darabja vagy vonatkozása a hagyomány. Önmagában nem is a külső-belső bizonyosságkeresés, biztonság utáni sóvárgás, a megerősítés vagy utat mutató lehetőségének kutatása a hagyomány. Hanem pontosan e kettő találkozása: a múlt valamely szeletének kiválasztása vagy valamiféle néki tulajdonított jegyek minősítése azért, hogy benne és

⁹⁰ <<https://fr.sawakinome.com/articles/public/difference-between-culture-and-tradition.html>> és <<http://www.differencebetween.net/miscellaneous/difference-between-culture-and-tradition/>> szerint pl. „társadalmi, vallási és ideologikus hagyományokból áll a jogi kultúra” [„Rechtskultur steht in gesellschaftlichen, religiösen und ideologischen Traditionen.”].

⁹¹ Éppen H. Patrick Glenn — ‘The Nationalist Heritage’ in *Comparative Legal Studies Traditions and Transitions* ed. Pierre Legrand and Robert Munday (Cambridge: Cambridge University Press 2003), 76–99, 78 et seq. — az, aki a ‘jogi kultúra’-fogalmat a nyugati állameszméhez kapcsolja.

⁹² Varga Csaba ‘*Comparatio* a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban’ in Varga Csaba *Elméleti jogtudomány* Körkép, dilemmák, útkeresések (Budapest: Pázmány-Press 2017), 457–500 [Tanulmányok 36] & <<http://mek.oszk.hu/17900/17995/17995.pdf>>, 485, 100. jegyzet.

⁹³ John H. Merryman *The Civil Law Tradition An Introduction to the Legal Systems of Western Europe and Latin America* (Stanford: Stanford University Press 1969) ix + 172, 2.

általa történhessék meg a jövő perspektívájában látott jelennek valaminő elmúlthoz mint ragaszkodásra érdemeshez — mert önmagában értékeshez — kapcsolása.”⁹⁴

Érdekes módon ugyanezen konferencián problémázásainak summázataként az összehasonlító jogtörténész világnagyság, ALAN WATSON történetesen a 'jogi kultúra' és a 'jogi hagyomány' kategoriális azonosságára konkludált.⁹⁵ Ezzel szemben egy évtized múltán az említett finn JAAKKO HUSA már külön tanulmányt szentelt a gyakorlatilag köztem és korábban NELKEN, majd GLENN közti rejtett, bár HUSA által éppen pontosan érzékelt polémia feloldására, s ráadásul ennek végkövetkeztetéseként nékem adott igazat. Eszerint a joghagyomány fenti értelmében „életképesnek tetszik a 'jogi hagyománynak' a 'jogi kultúra' részeként történő felfogása, amennyiben az nem más, mint — idézi újra tőlem — »valamiféle korábbi, eredendő, mintául szolgáló forrás vagy példakép tudata egy olyan kultúrában, ahol igénylik a múltból eredő folytonosságnak ösztönző vagy igazoló erőként történő felhasználását.«”⁹⁶

Mulatságosnak kell felfognunk, de HUSA — érezhetve GLENN *political correctness* általi önaggódó vezéreltségét — végül arra is indítatva érzi magát, hogy külön megvédjen engem attól, hogy ezért bárki ennek örvén bármiféle nárcisztikumra gondolhasson. Költőien megkérdezi hát, mintegy GLENNhez intézve szabai: „Ráadásul miért ne lenne átörökíthető egy így felfogott 'kultúra', és vajon miért ne lehetne ez ugyanúgy megértő más kultúrákhoz való viszonyában?” S jegyzetben adja meg erre a választ, miszerint

„Adott írásában például VARGA egyértelmű abban, hogy megközelítésében az »összehasonlító jogi kultúrák« kifejezetten kritikus azzal szemben, amit »a tudományban etnocentrizmusnak, a politikában kulturális imperializmusnak, a gyakorlatban pedig újgyarmatosításnak szoktak nevezni«. A legmesszebbmenőkig — folytatja — tolerancia jellemzi ezt a megközelítést, hiszen szerinte »a jogintézmények megközelítésében is a rendért munkálkodó ember személyes és közösségi teljesítményét kell látnunk, s amennyiben értéket hozott létre, úgy azt ilyenként kell megbecsülnünk és megőrizni igyekeznünk.«”⁹⁷

⁹⁴ Varga 'Jogi hagyományok?' (2004) in <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 52–53. Beszélgetés-vitánk leírása uo., 7. jegyzet; s felidézi még GLENN oldaláról E. H. Трикоз 'Всемирный конгресс компаративистов в Японии (г. Фукуока, The IACL World Congress – 2018): тематический обзор' *Вестник Российского университета дружбы народов* Серия: *Юридические науки* 22 (2018) № 4, 602–609, 608–609, egész írásának mintegy egyötödét szánva erre.

⁹⁵ Alan Watson 'Legal Culture v Legal Tradition' in *Methodology and Epistemology of Comparative Law* ed. Mark Van Hoecke (Oxford & Portland, Or.: Hart Publishing 2004), 1–6.

⁹⁶ Husa 'Legal Culture vs. Legal Tradition' (2012), 25, idézve benne a 88. jegyzetben foglalt saját meghatározásomat [Varga 'Legal Traditions?' (2005), 183] ["it seems even viable to conceive 'legal tradition' as a part of 'legal culture' so that it is »awareness of an earlier inherent pattern of culture, taken as the source of and inspiration to community identification«"].

Utóbb ez, úgy tetszik, fogalomértelmezésként — általánosan, túl a jog diszciplináris körén — nemzetközileg elfogadtatást nyert, miszerint „a kultúra részei a hagyományok” [“traditions are part of the culture”]; vö. <<https://fr.sawakinome.com/articles/public/difference-between-culture-and-tradition.html>> és <<http://www.differencebetween.net/miscellaneous/difference-between-culture-and-tradition/>>.

⁹⁷ Husa 'Legal Culture vs. Legal Tradition' (2012), 23 & 97. jegyzet {ill. 'Összehasonlító jogi kultúrák?' (2001), 45–46 & 46} ["Moreover, why could this sort of 'culture' not be handed down like a tradition or why it could not be tolerant in its relation to other cultures?" / "E.g., in Varga ('Comparative Legal Cultures?' [2007]) it is easily read that »comparative legal cultures« approach is openly critical against »ethnocentrism in scholarship,

Eszerint el- és visszaérkeztünk a dolgok lényeglátására képes józan megközelítés legegyszerűbb alapigazságához.

Summázatunk így ez: a jog kulturális termék; jegyei s működésmódjai mind kultúrán belüliek és egyszersmind kultúra-függőek; voltaképpen jelentése és ezzel a léte maga sem belülről magyarázódik, hanem az alapul szolgáló kultúrából adódik, annak kontextualizáló pozicionálásaiból; ennek folytán azonossága, változása, más jelenségekhez való viszonya sem egyéb, mint mind-mind a kultúra-teremtette összefüggéseknek a folyománya; avagy, röviden tehát: „*extra culturam nihil datur*”.⁹⁸

8. Véggövetkeztetés

Azok az elnevezések, felfogások, terminusként való használatok, amiket a 'jogi kultúra'/'jogi kultúrák' kapcsán a jelen írásban áttekintettünk, saját megközelítésükben, értelmezésükben s alkalmazási tartományukban elvileg mind helyénvalók és védhetők lehetnek, ha és amennyiben kellő világossággal és egyértelműséggel az adott tárgyban és kellő módon és mélységben megalapozást nyertek.

Hiszen nem a valóság bír nevekkkel és fogalmakkal, hanem elnevezésünk és fogalmiasításunk⁹⁹ az, amelynek közbejöttével a valóság valamely vonatkozását — annak végtelen és kimeríthetetlen mélységű és variabilitású összefüggéseiből csupán elemzésünk kedvéért kiemelten — egyáltalán szemügyre vehetjük: leírhatjuk, s esetleg még kiemelésre kerülő más vonatkozásokkal összevethetjük.

Olyan kérdés ez, amelynek tudományfilozófiai megválaszolása néhány konceptuális alapot illetően — s nem feltétlenül többen — már megtörtént. Ennek sugallata szerint szemben olyan mesterségesen elkülönített valóság-darabokkal, amelyek közt egymáshoz való viszonyukban esetleg éles elhatárolásokkal találkozhatunk s így biztosnak tetsző meghatározásokkal élhetünk, vagyis az ún. *osztályfogalmakkal*, a tárgyat illetően itt és most tárgyalt ún. *rendfogalmaknál* a vizsgálódásunk által igényelt mélységben csak és

cultural imperialism in politics, and neo-colonialism in practices«. This approach appears sincerely to be, too, tolerant: since »we also have to recognise individual and collective accomplishments in all human attempts at creating order, and provided they have produced values, we have to appreciate and try to preserve these as such«”].

⁹⁸ Érvéleiseiben használja ezt kedvvel és visszatérően Legrand 'The Impossibility of »Legal Transplants«' *Maastricht Journal of European & Comparative Law* 4 (1997) 2, 111–124, 120, majd ugyanő *Le droit comparé* [1997] 5e éd. (Paris: Presses Universitaires de France 2015) 127, 82.

⁹⁹ Meghatározás szerint a *fogalom* nem más, mint egy elvileg a világnak és gondolhatásának a teljességét felölelő rendszerben definitíve megkülönböztetett elemet jelző szó; szemben bármiféle egyéb elnevezéssel, ami nem lehet más, mint merőben jobb híján, ám a kommunikációban mégis konvencionális eredményező, tehát szakmai s közbeszédi elfogadottságot nyerő pusztán szó vagy *megnevezés*. Érdekes módon az angol nyelvhasználat még gyakran filozófiai traktátusokban sem feltétlenül érzékeli e különbséget, s ezért, ha kell, inkább konstrukciót épít a mégis szükséges megkülönböztetésre, amint ez az alábbi mindkét példánál is egyként látható.

legfeljebb jellemzést adhatunk.¹⁰⁰ Egy más szempontú szétválasztás értelmében az előbbiek *posztulátumok*nak minősülnek, szemben az utóbbiakkal, mint közvetlenül felfogott intuitív szóhasználatokkal, melyekben elsődlegesen a kommunikációban közlésre kerülő gondolat átvitelének remélt sikere lesz kiválasztásuk/használatuk döntő tényezője.¹⁰¹

¹⁰⁰ Carl G. Hempel & Paul Oppenheim *Der Typusbegriff im Licht der neuen Logik* (Leiden:Sijthoff 1936) vii + 130.

¹⁰¹ F. S. C. Northrop *The Logics of the Sciences and the Humanities* (New York: The Macmillan Co. 1947) xiv + 402 & <<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.46373>>, 82 [“concepts of intuition / postulation” (“meaning proposed for it theoretically by the postulates of the deductive theory in which it occurs.”)].